Міна Дойч

Історія Міни

Спогади лікаря про Голокост

«ДУХ І ЛІТЕРА»

MINA'S STORY

A Doctor's Memoir
of the Holocaust

DR. MINA DEUTSCH

Kromar Printing
Winnipeg, Mfnitoba

ІСТОРІЯ МІНИ

Спогади лікаря
про Голокост

Д-Р МІНА ДОЙЧ

Переклав Андрій Павлишин

«ДУХ І ЛІТЕРА»
Київ

УДК: 943.8:323.28](=411.16):821.162.1



Центр досліджень історії та культури
східноєвропейського єврейства

Автобіографічна книга Міни Дойч – це щира оповідь, яка охоплює роки Голокосту, прожиті у підпіллі, та післявоєнні роки життя авторки. Незважаючи на чималі втрати, страждання та поневіряння, Міна мала величезну силу духу та любові до життя, якою надихала своїх близьких. У скрутних умовах переховування вона виховала доньку, а з часом реалізувала свої медичні знання. Сила духу авторки є незаперечним взірцем для прийдешніх поколінь. Книга адресована широкому загалу читачів.

Д 629 Дойч Міна Спогади лікаря про Голокост – К.: ДУХ І ЛІТЕРА . – 2011. – 184 с.
ISBN 978-966-378-212-6

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*

Переклад з англійської: *Андрій Павлишин*
Коректор: *Тетяна Шкарупа*
Комп'ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*

ISBN 978-966-378-212-6

Пам'яті мого покійного чоловіка,
доктора Леона Дойча,
який розділив цей досвід зі мною,
і тих із наших родичів,
хто загинув у роки Голокосту.

ПЕРЕДСЛОВО

Упродовж багатьох років після війни в наших розмовах, думках і снах ми неодмінно поверталися до того, що пережили, згадували родичів, яких втратили, і намагалися усвідомити, яким чином цей жахливий досвід позначився на нас. Коли моя дочка подорослішала, а особливо після народження онуків, вона наполягла, щоб я занотувала усе, про що часто згадувала у наших розмовах, аби нащадки дізналися, які життєві незгоди можна подолати, і які достоту нечувані злочини скоїли представники нації, котру вважали висококультурною і котра раніше втішалася чималою прихильністю і служила прикладом для наслідування.

Написати цю книгу мене також спонукала моя близька приятелька й колега, професор Кароліна Юс, яка була у той час професором психіатрії в університеті МакҐіл. Вона сама намагалася записати власні мемуари, але так і не змогла цього зробити, бо відчула, що її спогади про минуле надміру важкі й болісні. Вона наполягала, що у мене сильний характер, і я здужаю зробити те, чого вона не змогла себе змусити.

Коли мої онуки виросли і стали цікавитися власним корінням і нещодавнім минулим, я вирішила завершити ці спомини. Сподіваюся, вони стануть пам'ятником моїм рідним, які загинули від рук нацистських убивць, виявом вдячності тим простим людям, які допомагали нам, ризикуючи власним життям, документом сучасності для прийдешніх поколінь.

Січень 1994 р.

ПОДЯКИ

Хочу подякувати Дженіфер Кейн-Вайнер за її безцінну допомогу при редагуванні рукопису, а також моїй дочці та зятеві, Єві та Фредові, й моїм онукам Лізі, Ені та Маркові за їхню допомогу й підтримку.

Січень 1994 р.

ПАМ'ЯТІ МІНИ ДОЙЧ

Доктор Міна Дойч упокоїлася 3 жовтня 2004 року в Монреалі (Квебек) у віці 92 років. Її рідні вирішили перевидати цю книжку задля того, щоб прийдешні покоління пам'ятали про її історію.

Травень 2005 р.

ПЕРЕДМОВА

Кілька Лізиних міркувань

Я певна, що моя бабуся, д-р Міна Дойч, дуже б пишалася, дізнавшись, що її зять Михайло Проказюк доклав усіх зусиль, щоб її спогади були перекладені українською мовою, аби їх змогли прочитати його рідні та ширша українська аудиторія.

Після того, як у 1994 році був опублікований англомовний оригінал цієї книжки, Міна разом із рідними відвідала Польщу та Україну й побувала у багатьох згаданих у ній місцях, де вона виросла й пережила роки війни. Ми з Михайлом і моїми батьками вирушили до України у травні 2006 року для участі в «Чернівецьких зустрічах» («Czernowitz Reunion») у рідному татовому місті. Оті відвідини були особливо важливими, бо вперше дали Михайлові нагоду зустрітися із його родичами в Україні, в тому числі тіткою, дядьком, численними кузинами й кузенами, одна з яких (Галя Скічко) запропонувала перекласти цю книжку.

Ми також змогли побувати у багатьох місцях, згаданих у книжці, у тому числі в Мельниці-Подільській, де народилася моя бабуся, у селах Дзвинячка і Бабинці (тепер воно зветься Урожайне), де вона пережила воєнне лихоліття, в містечку Борщів, де колись було ґето, і врешті у Львові,

де вона навчалася у школі та вийшла заміж. Під час цієї мандрівки ми також мали нагоду зустрітися із сестрою пані Кравчук Кароліною Чорною-Матковською, немічною та сліпою 80-літньою жінкою, котра добре пам'ятала, як лячно було їм щовечора лягати спати, боячись, аби їх не викрили й не розстріляли німецькі окупанти. Вона також пригадала мою матір, Єву Андерман, котрій було три роки, коли дівчинка переховувалася у Кравчуків. Пані Кароліна залишилася з онукою та її дітьми у Бабинцях. Ідилічні сцени з коровами, ставками для качок і розлогими зеленими ланами, які починалися одразу за порогом її хати, зовсім не пасували до нагадувань про війну. Зустріч із пані Кароліною та почуті від неї спогади справили на усіх нас незабутнє враження. У нашому альбомі залишилося дуже зворушливе фото, на якому зображений мій брат Марк, котрий сидить поруч із нею, тримаючи її руку. Він мав нагоду подякувати їй польською мовою, яку засвоїв від моєї бабусі, за допомогу в порятунку бабусиного життя багато років тому.

Того року мої батьки, д-ри Єва і Фредерік Андермани знову навідалися до України, щоб разом із Мининим племінником Філіпом Ґолдіґом і його дружиною Лорною Ґерсон взяти участь в особливій урочистості, яку в жовтні 2009 року організувала в Києві програма присвоєння звань Праведників народів світу Інституту «Яд Вашем» й ізраїльське посольство. Цією відзнакою були посмертно вшановані пан Михайло Кукурудза з дружиною та пан Микола й пані Юлія Кравчуки, котрі врятували мою бабусю та її близьких, яким довелося переховуватися у роки війни. У церемонії взяли участь дев'ятеро їхніх дітей та онуків.

Міна оповіла в цій книжці історію свого життя, прагнучи, щоб прийдешні покоління її нащадків пам'ятали про нашу родинну історію. Уже після того, яка вона померла в жовтні 2004 року, народилися Мінині правнуки – наші діти Ганна і Джеймс (відповідно у 2007 і 2009 роках), дочка моєї сестри Ганни та її чоловіка Карлоса, котру назвали Лерою, і дочка мого брата Марка та його дружини Марії, котру назвали Лейлою (обидві у 2009 році). Я переконана, що бабуся була б у захваті від «потрійної церемонії іменування дитини», що відбулася в синагозі Темпль Емануель у Монреалі в січні 2010 року для усіх трьох немовлят-однолітків.

Проект видання цієї книжки втілюється слідом за перекладом її фінською мовою, опублікованим з ініціативи Мininого онука Марка та його дружини Марії Лехтінен у 2008 році. Ми також сподіваємося, що одного чудового дня буде завершено й німецький переклад книжки.

Як психіатр, який замається практикою (так само як і Міна), я все більше захоплююсь її мужністю і тяжкою працею, про яку йдеться в книзі. Я згадую, як ще студенткою читала оригінальний рукопис, написаний від руки на рожевому папері, і як вона хотіла, щоб рукопис колись був опублікований.

В останні роки Міниного життя Михайло багато часу проводив у її товаристві. Вона переказувала йому традиційні рецепти страв до святкового столу, керуючи Михайлом, котрий готував на кухні фаршировану рибу й кульки з маци. Нам подобається думка про те, що дві наші родини тісно пов'язав спільний перепис сливового пирога. У ньому й надалі живе пам'ять про неї, коли ми сідаємо до нашого столу під час єврейських свят.

Кілька Михайлових міркувань

Спершу хочу поділитися тими емоціями, які охопили мене за мить до приземлення у Львові в травні 2006 року. То була моя перша мандрівка до України, яка відбулася завдяки моїй дружині Лізі, котра запланувала родинну подорож мого тестя д-ра Фредеріка Андерманна і тещі д-р Єви Дойч-Андерманн до Чернівців. Вояж був улаштований як подарунок на уродини моєму тестеві, котрий народився у Чернівцях у 1930 році. Мій батько Іван Проказюк народився в Україні в селищі Черниця недалеко від Бродів Львівської області в 1927 році, і це місце мало стати частиною подорожі. Нажаль, проблеми зі здоров'ям не дозволили йому до нас приєднатись. Хоча він залишився в Канаді, я переказав йому свої враження та показав світлини, коли повернувся.

Я належу до першого покоління канадців українського походження. Мої батьки емігрували до Канади після Другої світової війни. Обоє під час війни перебували на примусових роботах у нацистській Німеччині, батька вивезли туди п'ятнадцятирічним, а матір, Марію Ороpей-Проказюк – тринадцятирічною. Їхні батьки, брати, сестри, тітки, дядьки й увесь знаний їм світ, – усе це як відрізало. Мине 37 років, перш ніж вони знову побачаться із родичами. Коли тато з мамою поїхали було в Україну в 1979 році, то побоялися узяти мене із собою, адже потерпали, що їх обох совіти можуть змусити репатріюватися. Обоє були щасливі побачитися з батьками бодай востаннє. Старша батькова сестра Стефанія (на її честь моя дочка Ганна отримала одне з імен) померла за

кілька місяців до тієї поїздки, – вони з батьком так більше й не бачилися після 1942 року.

Я виріс у квебецькому Вердені, робітничому передмісті Монреаля. Україна була далеким краєм, де народилися мої батьки і звідки прийшли наші різдвяні та великодні традиції. У мене не було емоційного зв'язку із тією землею, звідки примандрували мої тато з мамою. То була усього лиш «стара вітчизна».

Усе змінив мій короткий переліт із Відня до Львова у травні 2006 року. Коли ми наблизилися до крихітного Львівського аеропорту, я відчув, що мене наче магнітом притягує до цього ґрунту. Я наближався до землі моїх батьків, бабусь і дідусів, до землі моїх пращурів.

Моя дружина Ліза спокійно сиділа поруч, а в мене з очей текли сльози. Історії, яки мої батьки розповіли моїм братам Богдану, Мирославу та Роману і мені, знов з'явились в голові, коли я дивився крізь вікно маленького літаку на зелені поля пшениці піді мною, які ставали все більшими і більшими. Я наближався додому. Тієї миті, коли я побачив у невеличкий ілюмінатор літака, як у міру нашого приземлення дедалі більшають розлогі пшеничні лани, у моїй голові ожили оповіді, які в дитинстві ми з братами чули з уст батьків. Я був удома.

Упродовж тих двох тижнів перебування в Україні мені пощастило і побути в товаристві батькових брата Григорія Проказюка й сестри Емілії Проказюк-Цимерман, і побачитися із численними двоюрідними братами й сестрами та їхніми сім'ями. Надзвичайно зворушили мене відвідини прабатьківських могил, церкви, де був хрещений мій батько, хати, яку збудував мій дідусь і де народився мій тато. Хоча то була моя перша мандрівка

в Україну, у мене було таке відчуття, наче я її ніколи й не покидав. Я щиро вдячний моїй дружині Лізі за надану мені змогу повернутися додому, в Україну.

Інша частина тієї поїздки була пов'язана із минулим батьків моєї дружини, котрі хотіли відвідати свої родинні околиці. Ми з Лізою виросли майже поруч одне з одним у Монреалі, але виявилося, що ми стали іще ближчими, коли побували в Україні. Стосунки між євреями та українцями може й не були надміру прихильними упродовж більшої частини нашої історії, але маю надію, що знаю спосіб загоїти бодай дещицю з цих ран. Це особливо важливо у випадку двох родин наших батьків, які на власні очі побачили чимало людського лиха.

Лізина бабуся написала «Історію Міни» для своїх онуків. Я ж хочу присвятити мої зусилля, спрямовані на видання українського перекладу цієї книги, моїм дітям Ганні та Джеймсові, племінницям Лері та Лейлі й усім прийдешнім поколінням їхніх нащадків. Вони б не народилися, якби не Мінина боротьба за виживання та її воля до життя. На єврейські свята, коли я готую страви, мені усе ще вчуваються Мінині кулінарні поради. Вона завжди казала: «Ти робиш пиріжки з фаршированою рибою занадто великими. Зроби їх меншими»!

Спасибі, Бабуню, що написали цю книгу, а я обіцяю робити пиріжки з фаршированою рибою меншими.

Ліза Андерман і Михайло Проказюк
Торонто, Канада
Жовтень 2010

Додаткові посилання

Короткий відеосюжет про церемонію вшанування Інститутом «Яд Вашем» родин Кравчуків і Кукурудз, у якій також узяла участь дружина президента України Катерина Ющенко (Київ, жовтень 2009 р.) можна побачити за адресою:

http://stb.ua/e107_plugins/videotv/videoview.php?view.15401

Інші повідомлення про цю подію можна знайти у мережі:

українською мовою:

http://www.ugcc.org.ua/news_single.0.html?tx_ttnews%5Btt_news%5D=1639

http://www.president.gov.ua/news/15220.html

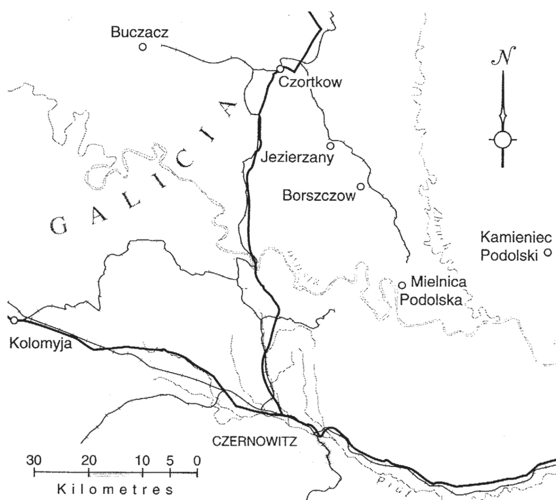
http://jn.com.ua/events/katya_210.html

англійською мовою:

http://www.cjnews.com/index2.php?option=com_content&task=view&id=18306&pop=1&page=0



Карта А



Карта Б. (збільшений фрагмент карти А, показаний на ній прямокутником із пунктирним кордоном).

1

Я, Міна Кіммель, народилася 24 грудня 1911 року в Озерянах, невеликому містечку на теренах Східної Польщі*, яка у ті часи належала Австрії. Я була п'ятою з-поміж шести дітей, двох хлопчиків і чотирьох дівчаток. Усі ми дуже горнулися одне до одного. Коли хтось із нас отримував плитку шоколаду, то нізащо б не з'їв її сам, а ділив її на шість рівних часток, по одній для кожної дитини.

Моя найстарша сестра Лотті була вродливою дівчиною та пристрасною читачкою. Вона вийшла заміж за Менделя Шафера, поставного, розумного, надійного чоловіка. Мендель був добрим підприємцем і керував експортом пшениці та яєць до Німеччини й Італії. Він також володів значними ділянками ріллі та лісу. Мендель і Лотті мали двійко дітей: Маркуса, такого ж красеня, як і його батько, та симпатичну дівчинку Єву. У 1940 році росіяни депортували Менделя як представника буржуазії до Сибіру, де він і загинув. Лотті, 18-річний Маркус і 13-річна Єва були вбиті під час німецької облави у Борщівському ґето у 1943 році.

* У сучасній літературі паралельно вживається топонім Західна Україна. – *Прим. пер.*

Наступним був мій брат Віллі, якому, на щастя, вдалося у 1930 році виїхати з Польщі до Канади і завдяки цьому врятуватися від війни. У Монреалі він одружився з Лілі Педовіч, у них народилося двоє дітей – Ерл і Міріам.

Моя сестра Рахіль вийшла заміж за єврейського ученого Баруха Ґольдіґа. Він був товариською людиною, здатною годинами утримувати увагу співрозмовників. У Рахілі було чимало кавалерів, проте вона усім їм відмовила. Але невдовзі після того, як сваха представила її Барухові, вони побралися. У них народився син Філіп, якому виповнилося дев'ять років, коли ми під час війни доставили їх до нашої криївки.

Ми із сестрою Реґіною були нерозлучні. Якийсь час навіть ходили у школі до одного й того ж класу. Вона вийшла заміж за хорошого, поставного чоловіка, у них був єдиний син Юлек. Але вони загинули, коли німці знайшли їхню криївку у покинутому будинку. Рахіль і Барух ховалися в тому ж місці, але їх не знайшли.

Наймолодшим у родині був Леві, люб'язний та уважний хлопчина, який завжди прагнув прислужитися тим, хто потребує допомоги. Він працював у фірмі мого батька і втішався великою довірою. Леві був дуже яскравим і вигадливим, мав добрі задуми. Відтоді, як я навчила його ходити, ми завжди горнулися навзаєм.

Моїх батьків звали Песах і Таубе (Ліблінґ) Кіммель. Тато щиро любив нас усіх, але з дітьми був украй суворим. Якось, на третьому році російської влади у часи Першої світової війни, солдати змусили мого брата Віллі допомагати прокладати дорогу неподалік від нашого дому. Він та інші хлопчаки його віку мали дробити каміння

для посипання поверхні. Більшість батьків боялися перечити російському начальству та без опору погодилися, коли їхніх дітей забрали на примусові роботи. Тато знайшов брата на робочому місці та привів його додому. Мати завжди казала нам, якою чудовою людиною він був. Сама вона відзначалася іншими хорошими рисами: була скромною, стриманою, добросердою і завжди ладною допомогти нужденним. Мати була для нас, дітей, повірницею і часто допомагала отримати батьків дозвіл.

Бідняки завжди приходили до нашого дому, прохаючи їжі, кілька ґрошів, чи якого одягу, і я не пригадую випадку, коли б моя мати бодай когось відпустила з порожніми руками. Вона також відвідувала у місті тих людей, які втратили роботу, але дуже соромилися просити про допомогу, отож мати переконувала їх прийняти їжу або гроші, щоб вони змогли протриматися до її наступного візиту.

Я трохи пам'ятаю останній рік Першої світової війни. Ми потерпали від браку їжі та одягу, і часто трусилися з переляку, коли російські солдати вдиралися до нашої оселі у будь-який час дня і ночі. Вони били мого батька, а одного разу навіть побили бабусю, бо коли солдати сказали їй подати виделки, щоб з'їсти шабатовий обід, який вона приготувала для нас, бабуся їм відповіла: «Такі пани, як ви, можуть брати їжу руками». Росіяни оселилися у будинку разом із нами, спали в наших ліжках, з'їли усі харчі, які змогли знайти, і забрали собі, ідучи геть, усе, що їм заманулося.

Десь у той сам час мати заслабла на кровотечну пептичну виразку і не могла уже піклуватися про нас. Вона була квола й виснажена, мусила більшу

частину часу лежати в ліжку, адже ми не могли забезпечити їй ні особливої дієти, ні медичної допомоги. Проте бабуся з материного боку, якій уже виповнилося 80 років, здужала доглядати за мамою та рештою домашніх.

Остання ніч перед відступом росіян, як і колись, жваво зринає в моїй пам'яті. Російські солдати метушилися між будинками в єврейській дільниці міста, підпалюючи їх і вбиваючи усіх, кого натрапили на шляху. Приятелька моїх батьків ховалася у своєму садку і побачила, що солдати підпалили її будинок. Коли ті пішли, їй вдалося кількома відрами води згасити вогонь. Та невдовзі росіяни повернулися, знайшли її там і пробили їй серце багнетом. Голосіння семи осиротілих малих дітей, які наступного дня тужили на похороні матері, було по-справжньому нестерпним.

Нашій родині вдалося врятуватися на прилеглому звалищі сміття, на пагорбі, зарослому бур'яном і кущами, де ми лежали безшелесно усю ніч в бруді та смороді. Ми пильно стежили за російськими солдатами, які з дикими вигуками гарцювали на конях та шукали, кого б їм іще вбити. Наступного ранку запанувала тиша. Батько пішов на розвідини і повернувся із благою вістю, що росіяни пішли геть, а наш будинок врятувався. Позаяк ми мешкали на околиці міста, а росіяни, мабуть, відступали поспіхом, тож вони не встигли зачепити нашу вулицю. Нам пощастило трохи менше: попри усі спроби зчистити бруд і сміття, які пристали до наших тіл, ми підхопили великі гнійні виразки, які ще довго довелося лікувати.

Після війни Польща повернула собі незалежність. Батько, щоб утримувати нашу численну родину, спробував відновити свою торгівлю зер-

ном. Колись це було значне, процвітаюче підприємство, яке він заснував ще до мого народження, тепер він знову почав експортувати зерно до Італії та Німеччини. Тато був енергійним підприємцем, але часи випали важкі, і всього бракувало. У нього було чимало ділових зв'язків у іншому місті, Мельниці-Подільській, куди було зо три години їзди на потязі. Байдуже, як далеко від дому опинявся упродовж тижня батько, але він завжди повертався на шабат.

Наше життя поступово налагоджувалося. Проте, того літа, коли мені було дев'ять років, у Озерянах трапилася велика пожежа, яка почалася від того, що спалахнула хата селянина, котрий у ту мить жнивував. Двадцять чотири будинки, в тому числі й наш, згоріли вщент. Позаяк батькове діло у Мельниці вимагало від нього дедалі більшої особистої участі, він вирішив перебратися туди разом із нашою родиною. Він придбав нам гарний будинок, у якому ми зручно й щасливо мешкали наступні кілька років. Спершу я страждала від самотності без старих друзів і школи, але це тривало недовго.

У Мельниці я продовжила навчання від четвертого до сьомого класу в школі-семирічці, вчилася добре. Я також відвідувала чудову єврейську школу, де навчилася вільно розмовляти івритом. На різдвяні свята того року, коли я ходила до сьомого класу, до нас завітав із Нью-Йорка батьків брат Бенні. Він найбільше хотів побачитися з моєю бабусею з боку батька, якій тоді було близько 90 років. Ми насолоджувалися відвідинами Бенні. Він був симпатичною, мудрою і приємною людиною. А ще він заробив на хутряному бізнесі на П'ятій Авеню мільйони, отож засипав нас подарунками.

Він чималo зробив для убогих міщан, а також підтримав єврейський цвинтар і пожертвував кошти на ремонт синагоги, яку відвідували його батьки. Дотримавши своєї обіцянки, Бенні пізніше відправив до нас на літо своє сімейство, і ми чудово провели час, мандруючи околицями разом із тіткою Пауліною та кузенами Чарлі й Сарою.

Коли я закінчила у віці 13 років школу-семирічку, мої батьки вирішили віддати мене до гімназії у Львові. У цьому місті мешкали мої тітка Цецилія і дядько Якуб, тож мене поселили у них. Я пішла до приватної гімназії, яку називали гімназією Карпівни*, але наприкінці першого року мого навчання тітка раптово померла від серцевого нападу, тож батько прилаштував мене на квартиру до свого близького приятеля і ділового партнера Мойсея Погорілеса. Цей дім став моїм другим домом. Я любила сім'ю Погорілесів, як свою власну, і гадаю, що вони відчували до мене те ж саме. Окрім того, мій батько бував у Львові раз на тиждень у справах, що допомагало мені поперва тамувати почуття туги за рідною домівкою. Мойсеєва дружина Аделя нагадувала мені мою матір. Вона завжди була спокійною та усміхненою і виявляла значний інтерес до усього, що робили діти.

Мойсей та Аделя мали двійко дочок, Анду і Тонцю, та сина на ймення Самуїл. Анда була на два-три роки молодша за мене, і я завжди допомагала їй виконувати домашні завдання, щоб вона добре встигала у школі. На кожних літніх канікулах вона гостювала разом зі мною у домі моїх бать-

---

* Йдеться про приватну жіночу гімназію гуманітарного профілю, якою керувала др. Карп-Фуксова. – *Прим. пер.*

ків. Тонця була тихою дівчинкою, вона любила ходити в кіно, до театру, на опери. Приблизно за рік до початку війни вона вийшла заміж за дуже милого чоловіка. Набагато старший, ніж його сестра, Самуїл завжди мав якісь справи, пов'язані з батьковим ділом.

Після того, як я перебралася до Погорілесів, мене перевели в унікальну приватну гімназію ім. Софії Стшалковської*. Коли я завершила навчання в гімназії, то вирішила вивчати медицину. Я мріяла допомагати людям, котрі страждають і потребують уваги. Найдужче мені хотілося допомагати дітям, бо я вірила, що жінки краще надаються на педіатрів, ніж чоловіки, адже ми м'якше поводимося з молоддю. Я записалася на медичний факультет у Львові, хоча знала, що приймають туди всього лиш частку відсотка євреїв-чоловіків, а шанси дівчини-єврейки примарні. Тож я водночас подала документи до Карлового університету в Празі (Чехословаччина) і була туди прийнята. Через рік я перевелася до німецького університету в Празі, який мав дуже добру репутацію і в якому я поводилася більш невимушено, бо вільно володіла німецькою мовою.

Життя в золотій Празі на початку 1930-х років було просто казковим. Люди почувалися вільно. Вулиці були майже однаково жвавими і вдень, і вночі. Я любила університет, товариське життя, прогулянки усіма районами міста, театри, опери, концерти, ресторани, студентські клуби і проходи

---

* Унікальність жіночої приватної гімназії ім. С. Стшалковської полягала у тому, що вона єдина у своїй підгрупі поєднувала гуманітарний, математичний і природничий напрями. – *Прим. пер.*

по Václavské náměstí, головній вулиці Праги*. Лише через кілька днів мого перебування у Празі я зустріла у студентському центрі «Studentský Domov» свого майбутнього чоловика – Леона Дойча. Це трапилося, коли ми вирішили зіграти у пінг-понг. Він був чоловіком привабливої зовнішності, високим, струнким, мав чорне волосся і темно-карі очі. Леон походив із Перемишля, він вступив до медичної школи на рік раніше, ніж я. Він любив мандрувати й оглядати визначні пам'ятки, чимало місцин ми відвідали разом – Піркенгамер з його знаменитими фабриками порцеляни, кришталю і скла, курорти Марієнбад і Франценсбад, багато інших цікавих місць. Коли ми вже були знайомі близько двох років, то вирушили відвідати його матір, яка проводила кожне літо на курорті в Карлсбаді**. У 1937 році, коли Леон закінчив медичну школу, ми заручилися. Їдучи того року додому на літні канікули, ми відвідали інших членів його родини в Перемишлі.

Леонів батько Мойсей був дуже відомим підприємцем, власником заводу з виготовлення хімічних добрив, одного з двох подібних у Польщі. Він був дуже розумним і мав велику повагу серед громади. Леонова мати Франя Ґрюнфельд була елегантною жінкою, яка з допомогою численної прислуги педантично провадила домашнє господарство. Леонова бабуся з материного боку Хая Франк була

---

* Вацлавська площа є одним із найбільших міських майданів у світі, формально вона не є вулицею. – *Прим. пер.*

** Згадані вище містечка мають тепер чеські назви: Піркенгамер = Бржезова, Марієнбад = Маріанске-Лазне, Франценсбад = Франтішкові-Лазне, Карлсбад = Карлові Вари. – *Прим. пер.*

дуже віддана родині й допомагала виховувати дітей. Старший брат Ромек допомагав батькові в ділі. Молодша сестра Іда була прегарним дівчам.

Після канікул ми обоє повернулися до Праги: я – щоб завершити останній рік навчання у медичній школі, а Леон – щоб відбути рік в інтернатурі на терапії. У той момент умови в університеті разюче змінилися. Німецькі студенти вітали професорів вигуками «Хайль Гітлер!», а професори відповідали так само. В аудиторії місця у першій лаві зайняли винятково студенти-німці, які ігнорували навіть тих євреїв, з якими вони раніше приятелювали. Нам було заявлено, що лише тим студентам-євреям, котрі перейшли на останній курс, дозволять здати випускні іспити, інші ж взагалі не зможуть вчитися далі. Ба більше, професори-євреї зможуть приймати іспити лише у студентів-євреїв.

Саме тоді ми зрозуміли, що в Празі у нас немає жодних перспектив. Тут небезпека з боку Гітлера була невідворотною, тому ми вирішили повернутися до Польщі. Я й Леон побралися в будинку Хазіних, далеких родичів і добрих друзів, у Львові у вересні 1938 року. Юліус Хазін був юристом, єдиним євреєм у польському оперному театрі. Його дружина була дуже тямущою жінкою і рушійною силою багатьох його успіхів. Наше весілля та вишукана вечеря опісля відбулися в елегантному будинку Хазінів. Після короткого медового місяця на сусідньому курорті, ми вирушили до Мельниці у гості до моєї родини на осінні свята. Відтак ми повернулися до Перемишля і тимчасово поселилися в одному з будинків, який належав заводові моїх свекрів.

Ми мешкали через дорогу від шпиталю загального профілю, де хотіли б здобути додатко-

ву підготовку з терапії, хоча за це не належалося платні.

Там ми працювали восени та взимку 1938 року, а навесні 1939 року були прийняті до психіатричного шпиталю «Зоф'ювка» в Отвоцьку, на передмістях Варшави. У колективі «Зоф'ювки» працювали висококваліфіковані лікарі, у тому числі др. Фростік, який започаткував лікування інсуліновим шоком, і д-р Ґустав Биховський, який пізніше став відомим психоаналітиком у Нью-Йорку. Його лекції як керівника шпитальної клініки були вкрай цікавими. Ми багато дізналися про психіатрію і планували на певний час осісти в «Зоф'ївці». Окрім того, ми чекали нашу першу дитину, а для пологів знайшли у Варшаві акушера та шпиталь. Та не так сталося, як гадалося.

2

Вибухнула Друга світова війна, почалася мобілізація військових. Позаяк Леон очікував, що його у будь-який момент можуть призвати на службу, і не хотів залишати мене саму на останньому місяці вагітності, ми вирішили повернутися до Перемишля та оселитися у Леонових батьків. Наша мандрівка туди була лячною.

Коли ми прийшли на вщерть переповнений вокзал у Варшаві, то мусили проштовхуватися крізь масу людей, просто щоб отримати інформацію про від'їзд нашого потяга. Ми поводилися дуже обережно, аби триматися разом, адже було б майже неможливо відшукати одне одного, якби

нас розділили. Кожен потяг, який прибував чи відходив, роївся від солдатів, котрі мали першість, і лише небагатьом цивільним вдавалося протиснутися у вагон. Простоявши в темряві багато годин поспіль, ми зуміли сісти в потяг, який рухався в потрібному напрямку. Вирушили все ще в темряві, сидячи на вершку наших валіз. Рано-вранці наступного дня ми відчули, що поїзд зупинився. Ми зійшли і перелякалися, побачивши, що залишилися самі у вагоні: головна частина потяга та інші вагони, забиті солдатами, поїхали без нас. Нас покинули посеред чистого поля геть самих. Ми чекали біля вагона, сподіваючись, що інший потяг пройде повз нас і підбере, але цього так і не трапилося.

Ми прочекали цілий день під палючим сонцем, без їжі і води, аж поки зрозуміли, що слід щось робити, перш ніж настане ніч. Ми вирушили через поле – в невідомому напрямку – поки не дісталися дороги. Далі ми пішли дорогою і натрапили на чоловіка, який розповів, що до вокзалу ще доволі далеко. Ми благали його допомогти нам туди дістатися і пропонували за це заплатити. Та чоловік сказав, що йому конфіскували коней, а все, що він може зробити для нас, – це принести невеликого ручного візка, аби дотягнути наш багаж, поки ми йтимемо пішки. Він також пообіцяв принести трохи хліба і води. Ми молилися, щоб він мав на гадці те саме, що на язику, – в такі часи не слід довіряти нікому. На мить майнула навіть думка, що він може повернутися із кимось і спробувати пограбувати чи вбити нас. Такі випадки в Польщі не були рідкістю. Тим не менше, у нас не було іншого вибору, ми мусили повірити йому.

Тож ми дуже зраділи, коли той чоловік повернувся за якийсь час із візком і їжею. Ми вирушили

на вокзал. Було вже майже зовсім темно, коли ми туди дісталися, і жоден з-поміж багатьох людей, які чекали потяга, не знав, чи приїде він, чи ні. На щастя, вночі повз станцію проходив товарняк, і нам вдалося на нього потрапити.

Ми дісталися Перемишля вранці. Місто перебувало в облозі, і кожні кілька хвилин ми мусили бігати з четвертого поверху будинку моїх свекрів ховатися в підвалі – непросте завдання для жінки на дев'ятому місяці вагітності. Через кілька днів стало зрозуміло, що німці хочуть оволодіти містом. Паніка була велика, всі намагалися рухатися на Схід якомога швидше, але бракувало бодай якихось транспортних засобів, адже всіх їх конфіскували військові. Хоча ми знали, як небезпечно мандрувати потягом, адже їх постійно бомбардують, ми (разом із моїм дівером Ромеком) вирішили це зробити, що б там не було. Потяги курсували тільки вночі, аби їх не побачили німецькі літаки. Пізно ввечері ми сіли на потяг, який прямував на схід, сподіваючись дістатися до моїх батьків, у Мельницю, розташовану на прикордонні Польщі з Росією та Румунією*. Відомо було, що добиратися туди залізницею близько 20 годин. Проте, рано-вранці наступного дня, коли ми дісталися до Самбора, куди їхати з Перемишля було якихось три години, наш потяг розбомбили.

У вагоні, в якому ми мандрували, було настільки тісно, що ми були змушені всю дорогу стояти, а наші ноги частково стриміли з відчинених дверей.

---

* Станом на вересень 1939 року Поділля входило до складу Польщі, на півдні воно межувало з тоді ще румунською Північною Буковиною, а на сході – з СРСР (Росією). – *Прим. пер.*

Кулеметні черги дудоніли навколо нас, наче град, і ми лише дивом не постраждали. Коли нам нарешті вдалося вийти з вагона, ми натрапили на криваву, моторошну картину: паровоз знищений, а в наступному вагоні 26 осіб убиті, багато поранених. Німецькі літаки кружляли над нами, і ми боялися, що знову почнеться бомбардування, тож побігли у керунку міста, покинувши наші речі у потязі. Відстань від станції до міста була чималою, і коли ми дісталися до передмістя, я знепритомніла.

У Самборі дівер допоміг нам знайти місце для постою. Він був знайомий із одним юристом, який розповів, що власники найкращої у місті вілли втекли на Схід, і Ромекові вдалося роздобути ключа від цього будинку. Проте наступного дня віллу зайняли німці, які загнали нас в одну кімнату і заборонили звідти виходити. Дівер випадково у той момент був на вулиці, і охорона не дозволила йому повернутися. Через два дні ми запримітили, що верхній поверх вілли зайняв німецький генерал і кілька офіцерів. Кімнати на нижньому поверсі були перетворені у бюро, стукіт друкарських машинок безперервно лунав увесь день.

Якось пізно ввечері на віллу прибув російський генерал із групою офіцерів. Офіцери поникали між генеральським помешканням і бюро, а наступного ранку німці пішли геть, а віллу зайняли росіяни. Мабуть, між російським і німецьким генералами було досягнуто угоди, за якою росіяни мали зайняти Перемишль до ріки Сан. Нею проліг новий кордон, а частина Перемишля, яка називається Засання, тепер належала німцям.

Ми розповіли російським офіцерам, що з нами трапилося, і попросили відпустити нас. Після короткої наради вони так і вчинили. Мій дівер був

знайомий із літньою пані, далекою родичкою, яка мешкала у скромному будинку поруч і сказала, що тішилася б, якби ми зупинилися у неї. Ми гостювали в Самборі кілька тижнів, проте палко прагнули повернутися до Перемишля, адже я вже дуже скоро очікувала пологів. Але для повернення до Перемишля часи були не найкращі. Годі було знайти транспорт, нам також постійно доводилося чути, що дороги не надто безпечні для поїздок, адже на самих шляхах і на прилеглих полях залишилися розкидані боєприпаси. Люди гинули, випадково підриваючись на них.

Ми покинули всі наші речі на станції в Самборі й не змогли собі нічого повернути. Придбати білизну або зміну одягу було надзвичайно важко. Окрім того, неймовірно складно було роздобути бодай якусь їжу, і ми більшу частину часу сиділи голодними. Але також були стурбовані браком будь-яких звісток від обох наших родин. Тому сіли на перший же ж потяг, який вирушив із Самбора до Перемишля. Незадовго до нашого від'їзду до нас дійшли чутки, що німці, перш ніж відступити з Перемишля, вбили кількасот відомих євреїв. У нас не було змоги довідатися, чи був серед них мій свекор. Через кілька днів ми випадково спіткали чоловікового дядька Ісаака зі Стшижува, який підтвердив ці чутки. Він також сказав, що турбується про брата, але не зумів потрапити у центр міста, щоб побачитися з ним, натомість мусив ховатися на навколишніх полях. (Ісаака врешті-решт взяли до російської армії та скерували углиб Росії, до Казахстану. Після війни він кілька місяців мешкав разом із нами у місті Катовіце. Його дружина і троє дітей загинули під час Голокосту.)

3

Коли ми приїхали до Перемишля, то одразу ж помітили смуток на обличчях Фанні та Іди, моїх свекрухи й зовиці, і збагнули, що вони намагаються щось від нас приховати. Жінки намагалися переконати нас, що свекор поїхав кудись у справах, але незабаром Леон довідався, що ж насправді сталося із батьком. Ґестапо звернулося до єврейської ради (юденрату) із вимогою надати список із 250 чоловіків – відомих лікарів, юристів, керівників тощо. Ім'я мого свекра Мойсея Менделя було у цьому списку. Коли за ним прийшли, щоб затримати, його випадково не бути вдома. Ґестапівці сказали Фанні куди він має зголоситися, коли повернеться, і погрожували їй усілякими карами, якщо той не з'явиться. Коли Мойсей повернувся додому і почув, що трапилося, то одразу вирішив послухатися наказу, побоюючись, що ґестапівці повернуться і втілять погрози на адресу Фанні. Більше вони ніколи не побачилися. Перш ніж відступити за річку Сан, німці вивезли усіх 250 чоловіків у сусідній ліс і розстріляли, а відтак залили тіла вапном, щоб їх годі було упізнати. Фанні та Іді довелося ідентифікувати Мойсея тоді, коли ми з Леоном і Ромеком перебували в Самборі. Вони пережили цю страхітливу мить після цілоденного огляду трупів, коли вдалося розпізнати його лише завдяки шкарпетці на нозі. Решта тіла й одягу були знищені вапном.

Фанні й Іда мучилися від жахливої провини за моторошну смерть Мойсея. Вони дорікали собі, що переказали наказ ґестапо, і були певні, що замість того слід було виїхати й сховатися разом

із ним, адже наступного дня німці відступили, а Перемишль зайняли радянці*. За цих сумних обставин, у домі, зануреному в жалобу, позбавленому продовольства та будь-якого опалення, прийшла на світ наша дочка Єва. Це трапилося рівно через місяць після того, як був убитий Мойсей. Вона народилася вдома, бо всі шпиталі були зайняті військовими. Ми не могли навіть підігріти трохи води, і свою першу купіль вона прийняла через багато годин, коли Леон порізав якісь ящики, щоб розвести вогонь.

А втім, порівняно з багатьма іншими людьми, нам ще пощастило: у нас був дах над головою. Тисячі біженців у холодні жовтневі ночі спали просто неба на вулицях навколо нашого будинку та годували своїх дітей дещицею чорного хліба, змоченого у воді. Вони часто просили у нас води, єдине, що ми могли їм дати. Минали тижні, поки вони чекали дозволу німців повернутися у власні домівки на другому боці Сану, здавалося, такому ж далекому, як Варшава.

Тим часом радянці заходилися діяти. Дехто з робітників свекрового заводу, який був розташований на Засанні, на другому боці річки Сан, написали на нього доноси. Хоча підприємство опинилося в руках у німців, російська поліція (НКВД) прийшли до нашого дому, який розташовувався у радянській частині Перемишля. Вони докуча-

---

* Тут і далі англійське слово «Soviets» перекладене як «радянці». У часи Другої світової війни мешканці Західної України називали прибульців зі Сходу «совєтами», проте історично це слово набуло певного пейоративного відтінку, отож у цьому тексті вжито більш нейтральне поняття. – *Прим. пер.*].

ли Фанні, перетрусили весь будинок і покрали усе, що було вартісного. Радянці заявили, що мій свекор належав до буржуазії і що ми вдосталь пожили коштом поту трудящих, а тепер настав час віддати будинок робітникам, щоб і вони пожили з вигодами.

Ми розуміли, які труднощі чекають попереду, зокрема, коли йдеться про Фанні, тож вирішили перебратися до Львова. Я виросла у цьому місті, і чимало моїх родичів і друзів все ще там мешкали. Окрім того, зі Львова не надто далеко до Перемишля. На щастя, ми знали, що радянці не намагатимуться переслідувати нас; байдуже, якою твердою була їхня певність, що ви скоїли «буржуазні» злочини, та вони ніколи не намагалися переслідувати вас, якщо вам вдавалося втекти. Леон вирушив до Львова першим, щоб знайти для нас помешкання. Це було надзвичайно складно, позаяк кількість мешканців міста зросла із передвоєнних 300.000 до понад 1.000.000 осіб після захоплення Львова радянцями. На додачу до оренди слід було заплатити ще кілька тисяч злотих так званих «ключових», щоб особа, яка мешкає в приміщенні, змогла з нього вибратися. Через кілька тижнів Леон знайшов для нас помешкання, але він боявся залишити його і повернутися за нами, аби хтось туди не вломився і не захопив його у час Леонової відсутності.

Мої родичі з чоловікового боку допомогли мені спакувати речі, а дівер Ромек затіяв відвезти мене і шеститижневу Єву до Львова на автобусі. Іда встала о четвертій годині ранку, щоб зайняти місце для нас, хоча автобус мав відправитися о дев'ятій. Уже зібрався натовп людей, які хотіли потрапити в автобус, і Іда, котра була дуже делікатної стату-

ри, злякалася було, що її задушать у юрмі. Врешті їй таки вдалося зайняти сидіння для мене і дитини. Дівер мусив стояти упродовж усієї десятигодинної поїздки*.

Я запам'ятала цю поїздку на все своє життя. Був холодний і вітряний грудневий день. Вікна в автобусі були побиті, і звідусюди тягнули протяги. Єва була мокра й голодна, вона плакала більшу частину дороги. Я спробувала дістати їй пляшечку з сумки, але не змогла до неї досягнути, бо зверху на всіх моїх речах лежали люди. Дитяча ковдра наскрізь просякла вологою.

Коли ми прибули, Леон і моя найкраща подруга Тонця Погорілес чекали нас на пероні. Вони намагалися знайти спосіб відвезти нас і наш багаж до помешкання, куди було більше години їзди, але це було дуже складно. Нарешті, коли всі пасажири вийшли, мій дівер підійшов до водія автобуса і попросив його підкинути нас додому. Той погодився це зробити за належну плату. Коли ми близько дев'ятої години вечора прибули на квартиру, я одразу увійшла всередину і змінила Єві підгузник. Вона негайно заспокоїлася, а я майже фізично відчула, як їй полегшало.

Життя було скрутним, але годі його й порівнювати із тими труднощами, на які ми наштовхнулися, коли вибухнула війна. Росіяни принесли із собою в 1939 році сибірську зиму та величезний брак палива. Наше помешкання складалося із трьох кімнат і просторої кухні. Незабаром після того, як ми туди перебралися, найбільший покій конфіскували для російського офіцера та його дружини й дитини, вони також користувалися на-

* Від Перемишля до Львова 92 км. – *Прим. пер.*

шою кухнею. Ми з Леоном і Євою тулилися в крихітній кімнатці, яку ще сяк-так огрівали. Інші покої, в тому числі друга кімната, де оселилися мій брат і дівер, залишалася холодною усю зиму.

Нам завжди доводилося стояти в черзі за будь-якою їжею, яку продавали у крамницях. Існували дві черги: одна для матерів із немовлятами, друга, набагато довша, – для усієї решти. Коли я дізнавалася, що у крамницю привезли якийсь потрібний мені товар, я клала Єву у візочок і вирушала стояти в черзі, байдуже, добра чи погана погода була надворі. Для немовлят і дітей інколи існували спеціальні пункти постачання. (Загалом, у Радянському Союзі прихильно ставилися до дітей. Наприклад, коли хтось подорожує потягом, то існують особливі, зручніші вагони для пасажирів із дітьми. Я пізнала цю розкіш на власному досвіді, коли вирушила зі Львова до Озерян у гості до батьків, куди їхати потягом слід було близько 18 годин. Потяг був настільки переповнений, що люди сиділи на сходах і дахах вагонів, але позаяк я була з дитиною, мене провели до мило прикрашеного окремого вагона.)

Попри той факт, що троє чоловіків у помешканні мали роботу, зводити кінці з кінцями було важко. Оскільки в державних крамницях можна було придбати не так уже й багато товарів, ми мусили час від часу дещо купувати на чорному ринку. Там усе було дуже дороге, отож ми часто були змушені продавати на тому ж ринку деякі наші цінніші речі.

Ми звикли до нашого способу життя. Я не пригадую, щоб ми скаржилися, ми потребували дуже мало. І раптом чудового сонячного ранку навесні 1941 року залунали постріли. Люди вихлюпнули

на вулицю, збентежені та заклопотані тим, що ж буде далі. Дехто гадав, що то військові маневри, інші були певні, що німці захопили Перемишль і наближаються до Львова. Через кілька годин останнє припущення справдилося: радянці квапливо відступали. Багато людей намагались утекти разом із ними, але їм відмовляли, бо бракувало транспорту. Увечері німці повернулися до Львова, і пекло почалося знову*.

4

Німці негайно вивісили розпорядження, що євреї – під загрозою кари смерті – мають носити нарукавні пов'язки із Зіркою Давида, їм заборонено користуватися громадським транспортом і виходити на вулицю після настання комендантської години. Німці вдень і вночі прочісували єврейські домівки, багатьох чоловіків-євреїв забирали, і про них і слух запав. Одного разу, коли німці підійшли до нашого помешкання, Леон хотів сховатися у шафі, та я наполягла, щоб він притулився до стіни на кухонному балконі, бо там вони його не побачать у вікно, коли увійдуть. Німці обшукали кожну шафу і кожен закуток, але ніхто не визирнув на балкон, куди ми залишили двері відчиненими.

Через кілька днів німецький офіцер і солдат знову прийшли на трус до нашого помешкання.

---

* Певне хронологічне зміщення: Німеччина напала на СРСР улітку, на світанку 22 червня 1941 року, а до Львова передові загони німецької армії увійшли через тиждень, вранці 30 червня 1941 року. – *Прим. пер.*

Вони наказали нам виїхати геть упродовж кількох найближчих днів і дали конкретні вказівки про те, що нам дозволено було узяти із собою, а що ні. Ми мали залишити меблі, Євине ліжечко і візочок, нашу постільну білизну та рушники. Всі ми могли забрати із собою деякі особисті речі. На це ми сказали, що передамо офіцерові ключі від квартири за вказаною адресою. Проте наступного дня у нашу домівку прийшли інші солдати і наказали нам переїжджати негайно. Я спробувала була показати їм папірець з адресою, куди мала здати ключі через кілька днів, але вони наполягали, щоб ми негайно виїхали і переказали ключі сьогодні ж. Ми похапцем покидали наші речі у клунки і кинулися з ними до друзів у сусідстві. Мій брат Леві, який лежав важкохворий із високою температурою, залишився з Євою. (У нього невдовзі після повернення німців до Львова в черевній порожнині розвинувся піддіафрагмальний абсцес. Я консультувалася у кількох добре знаних лікарів, які приходили до нас додому, але вони не могли поставити діагноз до братової госпіталізації, у чому вони обіцяли посприяти. А тим часом питання про виїзд із нашого помешкання і пошук іншого стало таким нагальним, що, хоча його мучив потворний біль, я нічого не могла для нього вдіяти.)

Через кілька годин наші друзі повідомили, що вони теж змушені покинути свої домівки, тож ми кинулися з нашими клунками до мого дядька Якова, який мешкав на околиці міста. Коли ми туди прибули, мій кузен Віктор уже чекав на вулиці, пояснивши, що йшов переказати нам, що вони також змушені негайно виїхати з дому. Я вмовила польського сусіда-неєврея, який мешкав неподалік від мого дядька й якого я добре знала,

потримати у себе наші клунки, поки я не знайду ручного возика, аби перевезти їх у центр Львова. Хоча ми дуже метушилися, та все ж зауважили, що сусід цупить деякі з наших речей і ховає їх у суміжній кімнаті для себе. Леон залишився приглянути за речами, я ж пішла до центру міста пошукати когось із ручним візком. Це не зайняло багато часу, і вже незабаром я повернулася до свого помешкання, завантажила Євине ліжечко та інші речі, які ще там залишалися, і пішла забрати свої клунки у дядькового сусіда.

Звідти ми вирушили до будинку Мойсея та Аделі Погорілес. Розвантаживши речі, ми в паніці вискочили на вулицю, побоюючись, що Леона, який мав характерну єврейську зовнішність, можуть будь-якої миті схопити. Слід було прийняти важливе рішення: як доправити Леві до Погорілесів, коли він ледве тримався на ногах. Я вирушила на пошуки коней та повозу, але все марно. Ми знали, що мусимо виїхати саме цього дня, бо наступного ранку німці повернуться. Ми почекали, аж почало сутеніти, тоді Леон узяв Єву на руки, прикрив свою Зірку Давида плащем і попрямував на трамвайну зупинку. Ми з братом, який спирався на мою руку, вирушили слідом. Ні Леві, ні я не виглядали євреями, і коли ми увійшли у трамвай, брат придбав квитки для себе і для мого чоловіка. Леон залишився стояти з Євою на руках, дивлячись у вікно, щоб ніхто не міг бачити його обличчя. Вони вийшли на зупинці перед домом Погорілесів, Леві вдалося дістатися до їхнього будинку. Я повернулася на квартиру, повантажила Євин візочок і все, що могла забрати з собою, та попрямувала у морок – без Зірки Давида на рукаві – до помешкання наших друзів. Щоб потрапити

до них, я потребувала понад півтори години, адже була цілком вичерпана після цілого дня без ріски в роті та величезної фізичної та емоційної напруги. Якийсь час я почекала в будинку, аж поки прийшов син Погорілесів, щоб допомогти мені з перевезенням. Ми часто розминалися з німецькими солдатами.

Наступного ранку я боязко вирушила віддати ключі від квартири. Ми з Леоном вирішили, що мені слід це зробити, на випадок, якби німецький офіцер розпитував двірника чи сусідів, котрі могли б знати, куди ми переїхали. Хоча я не залишила Євиного ліжечка і візочка, як мені сказали зробити, ми сумнівалися, що то було серйозним злочином, на відміну від невручення ключів.

Погорілеси мешкали в центрі міста, поруч із багатьма лікарями. Я домовилася з єдиним хірургом-євреєм, який ще залишався у Загальному єврейському шпиталі* (він був настільки добрим фахівцем, що не знайшлося нікого рівного йому, аби замінити на цій посаді), що приведу мого брата на огляд. Цей хірург і відомий фахівець-терапевт діагностували піддіафрагмальний абсцес, скупчення гною в районі печінки. Леві перебував у дуже скрутному стані після стількох тижнів підвищеної температури, сильного болю та недостатнього харчування. Шпиталь був переповнений і брудний. Кожного дня, коли я відвідувала Леві, він передав мені повного скарг листа і просив мене повернути його додому. Отож я полегшено зітхнула, коли хірург сказав забрати його приблизно через два тижні. Леві й далі був дуже хворий, але все, що ми

* Мабуть, йдеться про Шпиталь юдейської віросповідної громади по вул. Якова Рапапорта. – *Прим. пер.*

могли йому запропонувати, – це аспірин, аби знизити температуру і полегшити біль.

Тепер ми мешкали ближче до крамниць, де могли б продати дещо з наших речей, щоб придбати їжі. Одного разу, коли я вже продала деякі речі, то пішла на базар із дещицею грошей у гаманці. Придбавши трохи картоплі та намагаючись запхати її у мішок, я поклала свого гаманця між ногами біля щиколотки, гадаючи, що коли він буде у мене під рукою, то легше помітити, якщо хтось намагатиметься його поцупити. Дійсно, незабаром я відчула теплу руку поруч із моєю щиколоткою і, схопивши гаманець, вигукнула: «Мамо!» Чоловік, який не зміг потягти мого гаманця, глипнув на мене й сказав тихим голосом: «Замовкни, або я тебе боляче вдарю», а відтак поволі пішов геть. Він був елегантно одягнений і мав на голові яскраво-зеленого капелюха із встромленим у нього пером, наче який великий пан.

Я проводила багато часу з Леві, доглядаючи за ним і переодягаючи кілька разів удень і вночі, позаяк він постійно вкривався потом. Мої друзі були дуже помічними, вони сиділи з Євою, коли я бувала відсутня або доглядала брата. Біль і лихоманка у нього поступово спали, і він став почуватися трохи краще. Незабаром міг уже споживати звичайну їжу, яка складалася з чорного хліба і картоплі.

Я повідомила моїм батькам про хворобу Леві, коли той лежав у шпиталі, бо хірург боявся, що юнак не виживе. Вони, звісно, були дуже стурбовані, і коли ми повідомили, що братові стає краще, то попросили мене знайти спосіб відправити його додому. Наші спроби виявилися марними. Врешті-решт, батьки почули від кількох українців, що ті збираються на вантажівках до Львова.

Батько домовився, що дасть одному чоловікові костюм і ще багато всякої всячини, якщо той доправить мого брата додому. Я зібрала валізу і вирушила на трамваї з усе ще слабким Леві назустріч вантажівці. Кілька українців стояли колом і підозріливо перешіптувалися навзаєм, я ж вкрай перелякалася. Коли я спробувала з'ясувати, що діється, Леві приліг на свою валізу у дворі поруч із вантажівкою. Минув цілий день. Надвечір прийшов водій вантажівки, і всі видерлися на неї. Вони вже збиралися було їхати, тож я кинулася до жінки, яка начебто мала організувати перевезення мого брата. Вона щось прошепотіла водієві, а той у відповідь вигукнув, що не хоче брати єврея на свою вантажівку. Коли авто вирушило, я підійшла до брата, і ми побрели на трамвайну зупинку. Ми приїхали додому вже потемки. Єва дуже втішилася, побачивши нас. Зайве казати, що ніхто ніколи так і не повернув батькові його костюм.

Життя тривало. Коли представники єврейської ради прийшли набирати чоловіків на роботу в таборах, Леон і Леві сховалися всередині будинку. Я марнувала більшу частину свого часу, намагаючись знайти їжу, щоб ми не повмирали. Я схудла до 95 фунтів* і не знаю, де й бралися у мене сила та енергія, щоб доглядати за дитиною і хворим братом.

Я бувало випадково зустрічала друзів із тих околиць, де мешкали мої батьки. Вони розповідали про свої плани оренди вантажівки, щоб повернутися на Поділля, де умови були нібито кращими, й де простіше було розжитися харчами і паливом*.

---

* Бл. 43 кг. – *Прим. пер.*

* Відстань від Львова до Мельниці-Подільської, де мешкали батьки авторки бл. 260 км. – *Прим. пер.*

Рік закінчувався, і ми тривожилися, як будемо грітися взимку. Я запевнила друзів, що вони можуть при організації подорожі розраховувати на нас, трьох дорослих, і нашу дочку. Тим часом я гарячково бігала крамницями, які торгували вживаними речами, щоб розпродати все, що вдасться, аби назбирати грошей на переїзд.

Якось я зайшла в одну крамницю, щоб продати набір ножів зі столового срібла, господиня сказала мені, що чекає високопоставленого офіцера, який от-от може прийти і, на її думку, буде зацікавлений придбати срібло. Коли він прийшов, господиня взяла у мене зразок і відпровадила гостя до кімнати у задній частині крамниці. Незабаром вона вийшла з тим срібним ножем і каже, що офіцер зацікавлений у покупці, але хотів би знати, кому раніше належав цей комплект? Я вихопила у неї срібло і кулею вибігла з крамниці, намагаючись сховатися в найближчому провулку. Коли я нарешті сповільнила ходу, то не могла перевести дух.

Нарешті настав день, коли ми мали виїздити. Ми спакували свої речі та вирушили на місце збору. Бажаючих сісти на вантажівку було так багато, що частина людей залишилися за бортом, у тому числі й ми. Ми повернулися додому після того, як приятель запевнив нас, що вантажівка повернеться за нами через два тижні.

5

Минули два тижні. Цього разу ми домовилися з нашим другом із мого рідного містечка, що вантажівка забере нас від дому, аби не довелося

тягнути наші речі туди й назад, якщо те ж саме трапиться знову. За день до сподіваного переїзду наш друг запевнив, що все гаразд, ми спакували речі й налаштувалися на поїздку. Усе було готово ще до світанку. Я домовилася з двірником, якого знала багато років, що авто заїде у двір, а він замкне ворота, коли ми будемо його вантажити. Єва не хотіла прокидатися так рано, вона голосно плакала, тож ми боялися, що її галас міг би привернути увагу німців у сусідстві. На мить я вкрила її пальтом, проте вона перестала плакати, бо завжди полюбляла гуляти надворі. Нарешті, вантажівка була готова, і ми вирушили забирати інших людей. Тим не менше, і цього разу авто знову було переобтяжене, і водій спробував звільнити місце для пасажирів, відклавши убік два мішки з нашим одягом, які так і не помістилися. Він залишив їх якимось своїм знайомим на останній зупинці та обіцяв привезти наступного разу. Через кілька тижнів він привіз лише один мішок, ще один, переважно з Євиним одягом, загубився.

Водій розповів кожному з нас, де сидіти. Мені, Єві та Леві – адже ми були не схожі на євреїв – і юнакові-неєвреєві з мого рідного містечка (той їздив до Львова лікуватися і хотів повернутися додому), він сказав сісти у задній частині вантажівки, не прикритій полотняним верхом. Наш маршрут пролягав повз табори, де ми побачили нещасних юнаків, які виглядали, мов скелети, і які працювали під пильним оком німецьких і українських вартових. Пізно увечері ми дісталися до місця призначення. Люди, котрі мешкали поруч із будинком моїх батьків, злякано поховалися, коли побачили вантажівку, бо подумали, що відбувається облава, і їх заженуть у вантажівку.

Моя родина дуже втішилася нашому приїздові, і на якийсь час все заспокоїлося. Леві оселився у нашої сестри Реґіни, і тепер я могла більше часу присвятити Єві. Через кілька тижнів ми всі трохи від'їлися та відпочили після суворого випробування у Львові.

Ми роздивилися навколо себе у пошуках окремого помешкання і знайшли підхоже в одних дуже доброзичливих людей. Проте через кілька тижнів його конфіскувала українська поліція. Тож ми знову підшукали інше помешкання і переїхали туди. Зима була сувора, а в нас було вкрай мало палива – вистачало лише щоб приготувати в печі гарячу їжу. Євині руки усю зиму були опухлі від холоду. Вона також захворіла хронічним бронхітом і так сильно кашляла, що годі було спати всю ніч. Ми молилися, аби швидше настала весна.

Проте сподівана весна не була надто щасливою. Почали кружляти чутки, наче готується операція ліквідації єврейського населення. У найбільшому в цих околицях містечку Борщові було створене ґето. Німці змусили чоловіків-євреїв викласти тротуари надгробками, викопаними на єврейських цвинтарях. Імена та написи були уміщені нагорі таким чином, щоб люди їх топтали. Ми дізналися, що коли дати хабара «фізикові» – так називали службовця, відповідального за охорону здоров'я, який був головним лікарем провінції, – то можна отримати дозвіл на роботу у великому селі, де панували висипний і черевний тиф, але й ті були безпечнішими, ніж ґестапо. Леон вирішив сходити до «фізика» у Борщові. Він узяв із собою прекрасний золотий браслет із трьома чималенькими діамантами та рубінами, із яким я раніше не хотіла розлучатися, бо отримала його у подарунок на весілля

від свекрухи. Цей браслет став цілковитою несподіванкою, адже за кілька днів до того ми отримали від свекрів як весільний подарунок чудовий набір столового срібла на 12 осіб. Леон вирушив до Борщова нелегально, ризикуючи життям, і повернувся після того, як дав «фізикові» хабара та отримав дозвіл на роботу у великому селі під назвою Дзвінячка, до якого належали ще 17 дрібніших сілець. Він також отримав дозвіл на поїздки між селами та до аптеки у Мельниці, наданий йому на прохання головного лікаря у єврейській раді та скріплений підписом у ґестапо. Я полегшено зітхнула, коли Леон повернувся, і розмріялася про легше життя на селі. Я також сподівалася, що в теплу погоду Євин бронхіт піде на поправку.

Невдовзі ми вирушили до Дзвінячки пошукати помешкання. У нас не було транспорту, тож ми зоставили Єву з родичами і поклалися на власні ноги. Ми дуже втомилися, коли прибули до Дзвінячки, але відразу ж попрямували до сільської управи, щоб представити наш дозвіл на роботу та попросити старосту допомогти нам знайти пристановище. Він справді допоміг нам знайти у найбільшому в селі господарстві великий будинок, яким ми користувалися спільно з хазяйкою. Проте, значно менше нам пощастило у пошуках транспорту на зворотний шлях, і довелося повертатися додому пішки. Коли ми прибули, було вже майже темно. Але знайшли чоловіка з конем і повозом, а відтак мій батько допоміг нам спакувати й завантажити речі, і ми виїхали на село. Ми прибули на місце чудового весняного дня, наша хазяйка, її родина та сусіди допомогли нам облаштуватися. Вони ставилися до нас значно приязніше, аніж українська та польська людність у місті.

Поруч із будинком були великий двір, сад, хлів для корів і коней, курник. Хазяйчин онук був Євиного віку, тож діти вдвох пізнавали світ і разом бавилися. Пацієнти почали приходити до нас майже відразу, адже на селі не було жодних інших лікарів. Через декілька тижнів старости кожного із 17 сіл отримали запас вакцин проти черевного тифу і почали посилати коней і повози для нас, щоб усе це вжити. Ми відразу ж заходилися з дня у день щеплювати тисячі людей. Ми возили Єву, якій тоді було два з половиною роки, разом із нами, бо ніколи не відомо, що може трапитися, і ми не хотіли ризикувати виявитися відокремленими від неї.

Ми тяжко працювали, подорожуючи між селами, але почувалися порівняно спокійно. Пацієнти платили за наші візити буханцями хліба, мірами борошна чи картоплі, ми ніколи не були голодними. Приблизно раз на тиждень, коли ми їздили до Мельниці, я носила їжу батькам і сестрам. Моя мати, жінка великої добросердності, розповіла мені, що розділяє ту дещицю харчів, яку отримує, між собою та моїм батьком і кількома бідняками, які залишаються в живих лише завдяки таким, як вона. Що ж, літо 1942 року минуло порівняно спокійно.

Однак, наприкінці літа в Мельниці відбулася велика облава, під час якої сотні євреїв були раптово схоплені й вивезені у вантажних вагонах для худоби, де вони, за словами очевидців, які зуміли втекти, купчилися настільки тісно, що дехто задихнувся і помер стоячи. Ніхто не знав, куди їх відправили. Дивовижно, але моя сім’я була єдиною в місті, яку не зачепило лихо. Батько зробив криївку в комині сусіднього напівзруйнованого

будинку. Він узяв із собою одного із зятів, Ісидора, й онука Маркуса, адже в комині могли поміститися тільки три особи. Три сусідки прибігли до хати моїх батьків, і моя мати завела їх у підвал під підлогою на кухні, закрила ляду, прикрила її ганчіркою та причавила зверху меблями. Потім вона піднялася на горище і сховалася у найдальшому кутку під дахом, вкрившись великим картоном, у якому зберігалася весільна сукня моєї сестри. Вона чула, як ґестапівці та українські поліцаї увійшли в будинок, потім залунали голоси українських сусідів, які знайшли вхід через кухню у підвал. Через кілька хвилин поліцаї витягли нагору трьох жінок, які пронизливо кричали, і вивели їх. Відтак ґестапівець почав нишпорити на горищі, поряд із місцем, де ховалася моя мати, але він і не подумав, що хтось може ховатися під коробкою, адже вона була замалою. Всі залишалися у своїх криївках, поки не стало зовсім темно й тихо. Моя старша сестра Лотті, узявши свою дочку Єву, побігла ховатися у ланах, де вони були у безпеці. (Її чоловіка радянці заслали до Сибіру, бо вважали його представником буржуазії.) Двом іншим сестрам, Рахілі та Реґіні, разом зі синами Філіпом і Юлеком та моїм зятем Барухом, також вдалося втекти у безпечні лани. Брата Леві, який працював в українському кооперативі у сусідньому селі, неподалік від залізничної станції, попередили про облаву, і він сховався на одному зі складів. Мандрівний продавець-поляк прийшов у наше село і розповів нам, що діється в місті. Ми відразу ж вирушили пішки в інше село, де зупинялися ненадовго по черзі у декого з пацієнтів, із якими подружилися.

Відразу ж після закінчення облави сотні поляків і українців кинулися до міста з кіньми і повозами.

Вони розібрали геть усе майно, яке залишилося від вивезених євреїв, у тому числі двері, вікна та решту, що лише могли знайти. Єврейська частина міста була перетворена на руїни.

Через кілька тижнів ми вперше набули жахливого досвіду. Починалася осінь, і ми почали думати про паливо на зиму. Я пішла до лісника-поляка, хазяйчиного залицяльника, який казав, що торгує дровами в обмін на товари (може й нелегально). Спершу він, здавалося, не зацікавився нічим із того, що я могла йому запропонувати: сорочки, костюми, сукні тощо. Врешті, я запропонувала йому два відрізи матерії, які ми з Леоном отримали у посаг, щоб пошити костюми, але досі ними не скористалися. Поляк наполягав, що перш ніж домовитися, він хоче побачити тканину. Лісник прийшов до нас наступного дня, аби побачити зразки, які я йому приготувала, проте, як і раніше, відмовлявся вдарити по руках, заявивши, що йому потрібен час, аби обміркувати, що ж запропонувати нам у відповідь.

Тиждень минув, а він усе не приходив. Коли я навідалася до нього додому, мені сказали, що його немає. Під час однієї з поїздок у місто ми збули відріз матерії євреєві, який, мабуть, збирався виміняти його на харчі. Інший відріз ми тримали під білизною у шафі. Не знаю чому, але наступного дня після повернення з міста я вийняла відріз матерії з шафи і сховала його під солом'яник на нашому ліжку. Через кілька годин лісник з'явився з поліцаєм із німецької прикордонної служби (Grenzschutz), який, не сказавши ні слова, почав жорстоко бити Леона. Він раз у раз вдаряв його кольбою гвинтівки, постійно поціляючи у голову, обличчя та шию. Мій муж був увесь закривавле-

ний. Вени у нього на шиї так набрякли, що я злякалася, ану ж вони вибухнуть. Єва плакала, тримаючись за мене, а я вигукнула: «Чого ви від нас хочете?» Поліцай відповів: «Мовчи, або я й тебе поб'ю. Дай мені два відрізи матерії», – і простягнув зразки. Я сказала йому, що не маю матерії. Я знала, що він ніколи не вдовольниться тільки одним відрізом тканини, і боялася, що він катуватиме нас, поки ми не віддамо другий. Я ж бо не могла допустити, аби він дізнався, що якийсь єврей придбав перший відріз, позаяк це означало для нього вірну смерть – торгувати євреям було заборонено. Поліцай наказав нам сісти верхи на столі, поки він перетрусить наше помешкання.

Першим місцем, куди він зазирнув, була шафа, де матерія лежала раніше. Потім він відчинив валізу із брудною білизною. Він не хотів торкати її власноруч і сказав нам спуститися зі столу, щоб прийняти білизну. Відтак він підійшов до ліжка. Я відразу ж витягнула полотно, яким була вкрита матерія. Раптом Єва відпустила мою руку, а я зрозуміла, що наче лечу в повітрі, вхопивши матерію і виносячи її за двері, крізь які можна було потрапити із кухні у вітальню, і вниз сходами та у двір, а далі у комору для зберігання картоплі, де я глибоко сховала відріз під висохлим картоплинням і листям. Дуже дивно, але ніхто не зауважив, що це я роблю. Донька залишилася стояти там, де я її залишила. Ні поліцай, ні лісник, ні десятки людей, які працювали у дворі із врожаєм, нічого не помітили. Тільки мій муж побачив, що я роблю, і в його сповненому відчаєм погляді виразно проглядало: нам кінець.

Я повернулася до себе в кімнату, Єва взяла мене за руку. Німецький поліцай-прикордонник все ще

перетрушував солому в матраці і нічого не помітив. Урешті-решт, поліцай і лісник вийшли з хати і наказали Леонові йти за ними. Ми з Євою потяглися слідом. Поліцай і лісник чекали на повіз. Вони сіли, вмостилися спиною до напрямку руху і сказали моєму чоловікові бігти позаду так прудко, як вони їхатимуть. А інакше, каже поліцай, вказуючи на пістолет у руці, він його пристрелить. Не знаю, звідки в Леона після тих побоїв, яких він зазнав, узялася сила бігти так прудко, як він це зробив. Ми з Євою, звісно, не встигали за ними і швидко загубили його з очей. Коли ми повернулися додому, я розпачливо попросила усіх сказати мені, якщо вони бачили, в якому напрямку рухалися повіз і Леон. Нарешті хтось сказав, що вони поїхали у двір садиби прикордонної поліції. Коли ми туди дісталися, Леон уже повертався. Він ледве тримався на ногах і не міг говорити. Його шия та обличчя були опухлі й закривавлені. Я щосили намагалася підтримати його і Єву, яка цупко трималася за мене. Коли ми уже опинилися біля воріт, жінки, які були свідками цього інциденту, сказали мені, що краще б уже мого чоловіка застрелили, ніж так люто бити. Ми плуганили додому дуже поволі, відстань була чимала. Я змивала кров із Леонової голови і прикладала компреси до обличчя та шиї. Він кілька днів не міг говорити навіть пошепки, а голос його залишався хрипким ще багато тижнів поспіль. Упродовж першого тижня я годувала його молоком з чайної ложки. (Наша хазяйка раніше відмовлялася продавати нам молоко, заявляючи, що їй самій бракує.) Поволі Леон видужав.

Через кілька тижнів той самий поліцай-прикордонник прийшов до нашого села, пішов в українську поліцію, і висловив побажання «порішити»

мого чоловіка. Службовець староства, який знаходився у той момент в поліцейському відділку – і який, як ми потім з'ясували, був євреєм, – переказав нам звістку про наміри поліцая-прикордонника. Першою реакцією Леона було – негайно виїхати, і я погодилася. Він побіг вулицею униз, а ми з Євою пішли у сусідський будинок. Я попросила сусідку сховати нас, бо надворі уже настала ніч. Хазяйка, в якої ми раніше мешкали, знала, де ми тепер знаходимося, і невдовзі її дочка прийшла розповісти, що поліцай-прикордонник і українська поліція розшукували нас. Хазяйка усіляко намагалася відохотити їх вламуватися до нашого помешкання, запевняючи, що нас там немає, але все було марно. Почувши це, наша сусідка злякалася і казала мені йти геть, погодившись залишити в себе тільки Єву. Я спробувала поспіхом пояснити дочці, що повернуся, та коли я йшла, вона гірко розплакалася. Сусідка зачинила за мною двері.

Я ступила у темряву і поволі посунула щільними кущами біля будинку. Я не могла зважитися, залишитися чи піти, покинути мою плачучу дитину чи ризикнути узяти її із собою. Через кілька хвилин я почула голоси поліцаїв і побачила, як наближаються вогні їхніх ліхтариків. Я тихесенько завмерла. Вони обшукали усі навколишні сади, терен навколо хат і хлівів. Єва мабуть заснула, бо раптом заспокоїлася. Незабаром з'ясувалося, що поліцаї поїхали, а я залишилася сидіти навпочіпки у кущах до ранку. Відтак я взяла Єву і пішла до іншої сусідської хати через вулицю. Я досі не мала й гадки, куди подівся Леон.

Наступні кілька днів ми з Євою ходили з однієї сусідської хати до іншої, боячись повертатися додому. Врешті-решт я переказала моїй хазяйці

прохання сповістити мені, якби вона почула яку звістку від Леона. Як з'ясувалося, їй відомо, що він об'явився кілька днів тому. Я негайно повідомила йому, щоб він залишався там, де був, ще кілька днів, а я тимчасом першою повернуся додому. Коли Леон нарешті приєднався до нас, то розповів, що першу ніч провів у полі, де бездомні собаки гавкали на нього, а він боявся, щоб вони його не покусали.

Той самий поліцай-прикордонник повернувся лише раз уночі через кілька тижнів опісля. Ми знали, що таке може трапитися і підготувалися належним чином. У нашій спальні було вікно, яке виходило в садок. Леон був високого зросту і міг вистрибнути з нього, тому, коли ми почуємо найменший стукіт або звук, він так і вчинить. Я передам йому Єву, яка тепер уже навчилася мовчати як риба у подібних ситуаціях, а відтак він допоможе мені спуститися. Ми приготували шматок дошки, щоб зачинити ним вікно, коли опинимося назовні. (Вікно містилося з протилежного боку від вхідних дверей.) Після того, як ми б упевнилися, що з цього боку будинку нікого немає, ми побігли б через сад і втекли крізь дошку в паркані, яку ми попередньо відхилили. А коли ми вже будемо за парканом, то повернемо дошку на місце, скориставшись каменем. Звідтіля ми збиралися бігти в поле, щоб сховатися у канаві, або до знайомих.

У нас трапилися кілька інцидентів із німецькою прикордонною поліцією, які закінчилися вдало. Якось увечері до нас на кухню прийшов один із цих поліцаїв, від якого сильно відгонило запахом алкоголю, і наказав Леонові взяти Єву та покинути будинок. Потім він сказав мені йти з ним у ліжко, яскраво описуючи свої сексуальні переваги. Я взя-

ла з кухонного столу гасову лампу й вдавала, буцім веду його у спальню. Дорогою туди я згасила лампу, поставила її на долівку і вибігла крізь інші двері, а відтак сховалася в клуні з картоплею. Леон попередив хазяйку, літню жінку, щоб та була напоготові. Незабаром п'яний поліцай знайшов вихід із темного будинку, але, нездатний втриматися на ногах, впав у канаву перед хатою. Хазяйка допомагала йому підвестися і скерувала на дорогу. Кілька днів ми блукали околицями, боячись повернутися додому.

Інший інцидент із ґестапо до того ж поставив нас у вкрай небезпечне становище. Усі селяни були зобов'язані доповідати старості про обсяг збіжжя, доставленого додому, і поголів'я худоби, якою вони володіли. Вирішувати, яку частку – вона мала бути більшою – приділити німцям, а яку саме – меншу за обсягом – частку селяни зможуть залишити собі, було доручено німцеві. Проте багато селян, перш ніж прозвітуватися, поховали усе, що змогли. Один селянин зарізав без дозволу свиню і сховав м'ясо у збіжжі. Він побився з дружиною, яка заявила на нього в прикордонну поліцію (Grenzschutz), а звідти, у свою чергу, переказали заяву в ґестапо. Ґестапівець прийшов і порвав тому чоловікові шкіру на грудях і на спині, порвав йому м'язи та оголив ребра. Він це робив, щоб змусити селянина показати сховане. Як тільки ґестапівець вийшов, сусід побіг за Леоном, прохаючи прийти до пораненого, але не сказавши, що ж саме трапилося. Дорогою вони зустріли того ґестапівця, який спинив Леона і запитав, куди він іде. Той сказав і показав їм дозвіл, підписаний у борщівському ґестапо. Тоді хтось із гурту каже: «Чоловік не має лихих намірів, він носить свою

нарукавну пов'язку». Я рухалася з Євою на певній віддалі від чоловіка. Коли ґестапівець підійшов до нього, ми ховалися за парканом і спостерігали, що ж діятиметься, проте його через кілька хвилин відпустили. Деякі мешканці села також спостерігали за цим інцидентом і потім розповіли мені, що вони ніколи не чули про подібний випадок: єврей випадково зустрівся з ґестапівцем, а той його відпустив, навіть пальцем не торкнувши.

Ми звикли іноді ховатися в сусідньому жіночому монастирі, черниці якого дуже мило ставилися до нас і запрошували приходити до них, коли постане гостра потреба. Після того, як ми кілька разів пожили там день-два, сестра-настоятелька запропонувала залишити нашу дочку з ними, щоб та виросла «на лоні у правдивого Бога». Щойно тоді ми втямили, що криється за їхньою гостинною поведінкою.

Настала сувора зима. Леон багато їздив між селами, бо було вкрай багато хворих. Вони платили надто мало – зазвичай, просто хлібиною або вузликом картоплі, – але й це для нас багато важило. Йому також вдалося роздобути трохи гасу для лампи, щоб не сидіти вночі у темряві, а ще трохи дров для печі, щоб готувати їжу та гріти хату. Відколи запанувала холоднеча, я переважно сиділа з Євою вдома. Іноді Леон не міг повернутися з поїздки через сніжну бурю або інші причини, і я цілу ніч хвилювалася про нього. Зазвичай у таких випадках я рано вставала і, залишивши сплячу дочку під наглядом хазяйки, вирушала пішки за багато миль, аж поки зустрічала чоловіка.

Німці дещо принишкли узимку, вони не звикли до суворих морозів, які сковували їхні дії. Проте, у нас почастішали вияви паніки, і ми були змушені

залишати хату на кілька днів поспіль. Було важко пересуватися у глибокому снігу, ведучи Єва полями. Ми ніколи не користувалися битими шляхами, побоюючись випадково зустріти німців. Час від часу ми вирушали до міста, щоб побачитися з моїми родичами та передати їм їжі. Батькам сяк-так вдалося роздобути трохи палива і підтримувати упродовж зими жалюгідне існування. Ми отримали листа від Леонових родичів і відправили їм посилку з хлібом і трохи грошей – це все, що ми могли для них зробити.

Взимку ми також отримали листи від Погорілесів, у яких я мешкала у Львові під час навчання в гімназії, та від моїх друзів Хазінів, у будинку яких відбулося наше весілля. Ми послали і їм кілька шматочків хліба, трохи олії, квасолі тощо. Ми подружилися з українським священиком із сусіднього села, в якого було радіо. Усі радіоприймачі слід було здати одразу після того, як прийшли німці. Для євреїв непослух означав певну смерть, а для неєвреїв покарання було суворим, проте не настільки серйозним. Наша хазяйка сказала нам, що священик у своїй проповіді оголосив про нагороду на небесах за притулок, наданий переслідуваним, і за те, що віруючі ділитимуть із переслідуваними хліб насущний. Проте у сусідньому селі інший український священик розбурхав усю громаду, закликаючи парафіян доносити на кожного еврея, адже відомо, що всі євреї – христовбивці. Почувши про це, ми покинули наш будинок на кілька днів.

Взимку наш друг-священик приніс звістку, що німцям погано ведеться на російському фронті, і вони були змушені подекуди відступити. Пізніше він розповів нам, що німці програють на всіх ді-

лянках фронту. Ми сподівалися і молилися, щоб вони програли війну найближчим часом і щоб ми, нарешті, отримали волю. Священик чув виступ одного з німецьких генералів, який сказав, що вони опинилися у скруті через суворі морози, але щойно настане весна, вирушать на Москву.

До середини лютого встановилася тепла погода, сніг переважно розтанув, і дороги та пагорби навколо хати цілком висохли. Коли я ходила околицями і бачила відлигу, усередині у мене спалахував такий гнів, що я відчувала потужний тиск, наче біль у грудях. Звісно ж, німці знову почали наступ.

Наприкінці весни почали кружляти чутки, наче у Борщові створять ґето. Ми часто їздили до міста, щоб дізнатися якомога більше: ми знали, що нам не дозволять залишитися у селі після того, як прийде наказ іти в ґето. Ми завжди залишали Єву в сусідки, адже ніколи не відомо, що трапиться в місті, і було б важче тікати чи ховатися з дитиною. У той час вона уже була готова опинитися в будь-якому незнайомому місці сама.

Дружина начальника української поліції була Леоновою пацієнткою, і ми намагалися схилити його на свій бік. Ми сказали йому, що либонь скоро доведеться рушати до Борщова, і ми втратимо нашу власність, тому вже краще віддати майно йому. Він охоче погодився і того ж вечора повернувся з дружиною, щоб забрати усе, що ми не сховали, у тому числі вживані рушники. Начальник поліції пообіцяв нам, що які б доноси на нас не писали, ніколи не пошле своїх людей за нами. Він був циганкуватим українцем, пройдисвітом і знаним убивцею, але стримав дану нам обіцянку. Поки ми працювали в тому селі, він часто при-

їжджав, привозив новини і називав нас «моїми друзями». Хлопчиком він якийсь час мешкав у Чехословаччині, навчився там мови і любив спілкуватися із нами чеською. Переважно він приходив увечері, і коли Леона не було вдома, ручкався зі мною, демонструючи свої блискучі білі зуби, я ж тремтіла від страху, що він мене застрелить. Тим не менше, я завжди намагалася зберігати приязний вираз обличчя і пропонувала йому самогон, який ми тримали винятково для нього.

6

Почастішали чутки, наче євреям незабаром накажуть іти в ґето. Начальник поліції з нашого села розповів нам, що мабуть після того, як євреїв зберуть у Борщові, там відбудеться велика облава. Ми сперечалися, що ж робити: зосередитися на переїзді до ґето, чи шукати криївку? Леон, курсуючи між селами, розмовляв із різними людьми, яких вважав порівняно надійними, прохаючи їх сховати нас. Більшість відмовляли, обґрунтовано пояснюючи, що це означало б ризикувати власним життям. Інші казали, що ладні переховувати нас, але без Єви, бо не вірять, що дитина зможе всидіти тихо. Треті радили сховати дочку у великій родині з дітьми приблизно її віку.

Ми вирішили спочатку знайти притулок для Єви. Позаяк її рідною мовою була польська, то мало б ітися про польську родину. Багато з-поміж тих, до кого ми зверталися, відмовилися взяти її, кажучи, що білявка чарівної зовнішності радше нагадуватиме поруч із їхніми дітьми маленьку графиню,

і що сусіди одразу її помітять і повідомлять про неї в поліцію. Після доволі тривалих пошуків ми знайшли учительку-польку, яка мала трьох власних дітей і захотіла узяти Єву до себе. Вона узгодила з Леоном, що розпустить чутку, буцім її сестра, яка мешкає у віддаленому місті, пришле до неї дочку, бо надто хвора, щоб подбати про неї. І начебто хтось із тих далеких околиць навіть привезе свою дитину на залізничну станцію, куди учителька поїде, щоб її зустріти. Але в цей момент відбудеться підміна на Єву, і саме її учителька забере додому. Вчителька мала приїхати до нас, щоб зустрітися з Євою та обговорити фінансові умови. Тим часом ми пояснили доньці, що тітка на ім'я Славка прийшла у гості і що вона забере її до себе додому, щоб побавитися із трьома дітьми, Євиними кузинами. Єва поступово почала звикати до цієї думки і, здавалося, була ладна піти від нас. Я спакувала її речі, в тому числі пів мішка борошна, картоплю і таке інше, що змогла знайти у себе в хаті.

Тим часом Леон вирішив сходити до міста, щоб побачитися з моїми родичами, які готувалися йти у ґето. Коли він сказав їм, що ми знайшли притулок для Єви, і що її мають забрати наступного дня, вони з осудом поставилися до цього. Особливо заперечувала моя сестра Рахіль, наполягаючи, що дитина страждатиме від самотності, і якщо б сусіди донесли на неї, то для нас було б жахливо, якби ми вижили, а вона загинула. Ми заново переосмислили ситуацію і вирішили: що б не трапилося, триматися разом. Учительку ж ми письмово повідомили, що передумали.

Через кілька днів ми дізналися, що в містечку не зосталося практично жодної єврейської душі – всі, крім ще однієї родини, змушені були під загро-

зою смерті виїхати до ґето. Сім'я, що залишилася, складалася з лікаря-єврея, його дружини і дитини. Ми домовилися з ними, що той, хто першим довідається, що настав час зникати, повідомить іншу родину.

Ми вирішили з'їздити до Борщова і спитати поради у головного лікаря. Залишивши Єву з хазяйкою, ми прудко рушили кінним повозом до містечка, везучи цінні подарунки. Заночували у батьків, які мешкали тепер разом із моєю старшою сестрою, її дітьми та моїм братом у крихітній квартирці. Батько знайшов собі роботу водія і перевізника. Вранці ми пішли до головного лікаря, який порадив нам повертатися і продовжувати працювати, як і раніше, позаяк він не просив відкликати наші дозвільні документи і ніхто не давав загальних розпоряджень про якісь інші заходи на селі. Звичайно, також немає жодних гарантій, що ґестапо не прийде просто до нас і не накаже йти у ґето – або застрелить на місці.

Тоді я зрозуміла, якою мірою була права сестра, коли йшлося про те, чи залишати дочку з нами. Після нашого повернення із Борщова хазяйка розповіла, що хоча Єва багато часу провела разом із нею та її родиною, – адже ми мешкали у цій хаті півтора року, – вона кричала за нами уночі, відмовляючись їсти і роздягатися. Дівчинка сиділа у ліжку до півночі, аж врешті заснула. Коли вона спала, їй зняли було туфельки, проте, коли Єва прокинулася, то одразу спитала про них, і міцно притискала їх до себе уві сні. Її щастя, коли вона побачила нас того дня, було просто невимовним.

Улітку 1943 року ми й далі жили у великому страху. Ми були єдиними євреями, які зосталися на доволі значному терені. Найменший звук або

стукіт у двері жахав нас, і ми більше не їздили до міста, бо дуже боялися. У будь-якому разі, моя родина більше там не жила.

Уперто ширилися чутки про велику облаву в Борщові. Ми вирішили доправити моїх батьків до нас, маючи певність, що молоді люди може й зуміють утекти самотужки, але старі, безумовно, загинуть. Ми вирушили до селянина, котрий мав коней і повіз, і запропонували йому гроші та одяг, щоб він поїхав і доправив моїх батьків. Той не зацікавився одягом, позаяк майже всі українці в цих околицях носили національне вбрання, яке самі ж ткали і шили. Проте він сказав, що потребує капелюха, отож Леон дав йому одного, і ми домовилися про гроші, які мали заплатити йому після того, як він привезе моїх батьків. Селянин збирався вирушити на світанку і доправити моїх батьків до нас увечері. Того дня ми чекали до опівночі, але так і не побачили ні візника, ні моїх батьків. Леон вирушив до хати того селянина, щоб дізнатися, чи він бува не повернувся, але в хаті було темно, ба більше, у дворі голосно гавкав лютий пес. Ніхто з хати так і не вийшов. Коли Леон повернувся, ми вирішили, що якби мої батьки не приїхали уночі, ми знову навідаємося до хати візника на світанку, перш ніж той піде з хати. Я сиділа біля вікна цілу ніч, вдивляючись у темряву.

На світанку наступного дня ми залишили сплячу дочку на хазяйку і вирушили на пошуки селянина. Собака все ще бігав двором відв'язаний і гавкав, коли селянин вийшов до нас. Він розповів, що ходив до моїх батьків і домовився з ними, коли і де зустрітися. Але на зворотному шляху зустрів знайомого, котрий уперто наполягав, щоб він завіз його з родиною в околицю, де ми мешкали. Таким

чином, місця для моїх батьків уже не було. Проте візник намагався переконати нас, що він невдовзі знову поїде за ними.

Коли ми повернулися від того селянина, хазяйка сказала, що чула, наче українську поліцію викликали до Борщова на ніч, отож було зрозуміло, що щось шикується. Позаяк мій брат Леві працював у Борщові в українському кооперативі, я вирішила зателефонувати йому, коли о дев'ятій ранку відчиниться поштове відділення. (Потелефонувати можна було тільки з поштового відділення.) Тим часом Леон пішов до Мельниці, аби спробувати з'ясувати, що збирається робити тамтешній лікар-єврей.

Йому вдалося роздобути коней і повіз, які він тримав напоготові. Ми відчували величезну напругу. Я залишила Єву з хазяйкою і пішла вранці на пошту. Євреям не дозволяли користуватися телефоном, але поштар ставився до нас прихильно, позаяк час від часу потребував нашої допомоги для своєї родини. Знадобилося багато часу, щоб підключитися, бо перш ніж впустити мене у телефонну будку, поштареві довелося чекати, аж поки приміщення спорожніє. Коли я нарешті додзвонилася до одного із працівників кооперативу і спитала брата, чоловік відповів: «Кіммель відійшов на той світ». Я не могла й не хотіла повірити у те, що він сказав, і заходилася повторювати: «Це неможливо. Звідки ви знаєте?» Чоловік запевнив мене, що знає достеменно – мого брата застрелили того ранку, а облава все ще триває. На мить я відчула, що непритомнію, і ледве втрималася на ногах. Мене почала охоплювати непогамовна лють, породжуючи несамовитий біль і щем у грудях, аж мені здалося, що вони луснуть. Я не могла стояти на місці чи нормально йти, я мусила бігти. І я

побігла, плачучи, з пошти дорогою до міста, де у лікаревій хаті знайшла Леона і вилила йому моє жахливе горе. Ні він, ні лікар, ні його дружина не могли сказати нічого, що могло б бодай трохи полегшити мій біль. Досі я не можу зрозуміти, чому мій брат не сховався на складі, як він це робив раніше? Чи не завадили йому працівники кооперативу? Він був тихою, делікатною особою, його щиро любили колеги по роботі. А може він намагався вивести моїх батьків і не встиг вчасно повернутися?

Деякі селяни розповіли нам, що бачили українських поліцаїв, які поверталися з облави у Борщові, і начебто, коли вони проходили повз церкву, то хрестилися. Інші казали нам, що незабаром після свого повернення поліцаї хвалилися, скільки євреїв убили.

Ми невдовзі з'ясували, що того дня висланий нами візник побачився у Борщові з моїми батьками, які перебували у жахливій паніці. Оскільки у місті зібрали мало не усю українську поліцію, було майже очевидно, що велика облава відбудеться наступного дня. Люди відчайдушно шукали можливості покинути місто. Дехто запропонував тому селянинові значно більшу суму, ніж ми з ним узгодили, щоб він узяв їх, а не моїх батьків. Нам розповіли, що моїх батьків бачили, коли вони чекали на візника біля дороги, де домовилися з ним зустрітися, проте, коли стемніло, вони повернулися до міста, побоюючись залишатися на вулиці після настання комендантської години.

Наступного дня відбулася жахлива облава. Мої батьки, разом із моїм улюбленим молодшим братом, який щойно оговтався після тривалої хвороби, були схоплені й убиті. Від єврея з єврейської ради

ми дізналися, що затриманих збирали гуртом у певному місці, де частині з них наказували копати гігантські могили, а відтак усіх розстрілювали на краю могили таким чином, щоб вони самі падали у неї. Дорогою до цього місця людей змушували роздягатися і гнали голими, іноді наказували співати або робити фізичні вправи. Мій батько, який мав дуже сильний характер, заявив, коли його знайшли, що хоче бути розстріляним на місці. Він наполягав, що ніхто не зробить з нього дурня. Хоча його били і змушували покинути будинок, він вчепився за дверну раму, і ґестапівець не зміг його від неї відірвати. Батька били по голові прикладом гвинтівки, поки у нього не луснув череп, і мізки розбризкалися навколо. Мати і брат бачили усе це. Брат не витримав і сказав ґестапівцям, що вони знають так само добре, як і він, що дуже скоро програють війну і що будучи такими жорстокими лише більше шкодять самим собі. Наступного після облави дня сестра повернулися додому і знайшла мертвого батька, який і далі лежав у дверях.

Матір і брата притягли голими на центральний майдан, де за кару брата змусили копати могилу, а мати не лише дивилася на те, як її коханий молодший син копає собі могилу, але й як його розстрілюють у неї на очах. Відтак розстріляли і її.

7

Після смерті батьків і брата я впала у серйозну депресію. Я була нездатна ні про кого піклуватися, включно з моєю дитиною. Єва проводила більшу частину часу з нашою хазяйкою та її домашніми,

вони годували і її, коли самі обідали. В усьому іншому за нею доглядав Леон, але він був поглинутий думками, куди ж ми підемо далі, позаяк ми знали, що не зможемо надто довго залишатися у цьому селі. Наша хазяйка та її домашні дорікали мені, що я сама себе мучу, адже надто часто висловлюю почуття провини у тому, що не знайшла надійнішого візника, який би доправив моїх батьків до нас. Чи я бува не прискорила опосередковано їхню смерть?

Через кілька днів мандрівний крамар-поляк, який навідувався до нашої хазяйки, прийшов до нас і сказав, що здивувався, побачивши нас тут. Судячи з усього, лікар із міста і його сім'я зникли ще кілька днів тому, почувши, що всіх лікарів у сусідньому містечку розстріляло ґестапо. Ми негайно згорнулися і вирушили в дорогу. Полями ми дісталися до наступного села, де мешкав наш знайомий – заможний і вартий довіри господар на прізвище Кукурудза. Його син слабував на туберкульоз кісток, і Леон його упродовж певного часу лікував. Лікування у ті часи полягало в ін'єкціях кальцію, і Леон часто приїжджав до них, щоб зробити впорскування. Ми знали, що Кукурудза намагатиметься вберегти нас, аби Леон міг продовжувати лікування його сина, ощаджуючи хлопцеві цілоденні мандрівки кінним повозом до лікаря в місті. До того ж, лікар вимагав би за ці візити належної оплати – і то не лише буханки хліба чи кількох яєць, які отримував мій чоловік.

Проте Кукурудза боявся запропонувати нам зупинитися у нього, так само, як і ми боялися це зробити, потерпаючи, щоб місцеві селяни не розпізнали нас. Ми попросили його знайти нам безпечне місце, щоб оселитися там на кілька днів,

поки ми нагледимо надійну особу, яка б збудувала для нас схрон. Відтак ми попросили Кукурудзу повернутися разом із нами до нашого помешкання з кінним повозом, щоб забрати наші речі. Він погодився, і як тільки смеркло, ми залишили Єву з його дружиною та повернулися до старого помешкання. Там ми посортували і перепакували речі у валізи й дерев'яні ящики. Кукурудза боявся тримати наші речі у своїй хаті на випадок трусу, тому викопав яму у хліві, сховав у неї наше майно та ще й вкрив усе зверху соломою. Ми дуже турбувалися про наші речі, адже знали, що маємо шанс вціліти до тієї миті, поки маємо що продати чи виміняти для нашого утримання. Після того, як ми втратимо все, ніхто не ховатиме нас жодного дня. На останок тієї ночі Кукурудза прилаштував нас у найдальшій від хати халупі, де був свинарник, позаяк боявся, що наступного ранку нас можуть почати шукати. Якби ми почули вночі щось непевного, то могли б вибігти зі свинарника у поле. Сморід і свиняче кувікання були майже нестерпними, але ми пробули там кілька наступних днів, позаяк Кукурудза не міг знайти для нас іншого місця. Врешті-решт надійний сусід погодився взяти нас на кілька ночей, вирішивши, що найбезпечніше для нас було б сидіти у його комині. Ми мало не задихнувся від диму, але принаймні там не було свиней.

Кукурудза почув про євреїв, які втекли з Борщова, дісталися в околиці нашого села, а відтак були застрелені українською поліцією. Він злякався і вирішив, що коли стемніє, то виведе нас на найдальше від його хати поле, де ми, на його думку, почуватимемося у безпеці. Ми взяли невелику подушку для Єви, парасольку, великого

глека з водою, трохи їжі та й вирушили. Леон ніс Єву, я взяла усі інші речі. Кукурудза йшов далеко попереду, щоб встигнути сховатися в рові або у полі, якби нас упіймали. Тримаючись осторонь дороги, ми йшли переважно садами, іноді проходячи майже поруч із хатами. Певної миті ми дуже злякалися, коли Єва голосно закричала, бо її чепчик зачепився за гілку і зсунувся з голови. Загалом вона була добре навчена, що не можна ані плакати, ані промовити бодай слово, – навіть якщо собаки гавкали чи стрибали на нас. Люди у хаті могли б побачити нас через вікно, тож ми щодуху помчали, аж дісталися ланів, де розчистили собі галяву у високих хлібах. Повітря здавалося кришталево прозорим, навколо панувала тиша.

Кукурудза обіцяв принести нам їжі та води увечері наступного дня. Ми відчували себе в безпеці, добре виспалися і прокинулися відсвіженими після стількох важких безсонних ночей. Проте відчуття благополуччя тривало недовго. На довколишніх ланах працювали люди, і ми не могли навіть підвестися, бо нас одразу б помітили, тому мусили сидіти на облаштованій галявині та розмовляти тільки пошепки. Сонце незабаром стало таким пекучим, що ми достоту хапали ротом повітря та знемагали від поту. Водночас у нас залишилося дуже мало питної води, яку ми заощаджували, бо Єва постійно просила пити. Коли Кукурудза повернувся тієї ночі, ми розповіли йому, яким важким видався день, і спитали, чи не трапилася йому нагода нагледіти для нас криївку. Він запевнив, що постійно про це міркує, але позаяк вкрай важливо утримати справу в таємниці, не може з цим звернутися до першого стрічного. Кукурудза приніс нам більше води та їжі.

Наступний день був ще жаркіший і вологіший, ніж попередній. Ми безуспішно намагалися накрити голови усім, що лиш могли знайти. У хлібах ані найменшого подмуху вітру. А ближче до вечора здійнялася жахлива гроза із громом і блискавицями. Існує велика різниця між тим, коли спостерігати за подібною грозою, перебуваючи у безпеці у власному домі, і коли перебуваєш посеред лану. Я ніколи не боялася грози, але цього разу злякалася. Ми сіли навпочіпки, прикриваючи Єву поміж нами парасолькою, й вона одна залишалася сухою. Коли гроза вщухла, повернувся Кукурудза. Він сказав, що мабуть дощ йтиме всю ніч, тому він прийме нас до себе на нічліг, а може й на наступний день, але було б добре, якби ми повернулися на поле наступного вечора. Ми залишили подушку і ковдру, склавши їх під парасолькою та притиснувши каменем, і пішли слідом за Кукурудзою.

Наступного ранку корові вдалося втекти у хліби, а її власниця гналася за нею, аж поки вони не натрапили на нашу галявину. Жінка відразу зметикувала, хто тут ховається, забрала наші речі й рознесла новину околицями села. Ми всі дуже перелякалися, а Кукурудза у відчаї підійшов до сільського старости, свого доброго приятеля. Староста погодився дозволити нам кілька днів побути у нього в халупі й обіцяв спробувати знайти когось у селі, хто б нас узяв. Ми сповнилися надією, адже знали, що він мав на людей значний вплив. Він навіть вибачився за те, що мусить нас поселити у халупі, пояснивши, що до нього у хату приходить чимало людей, включно з поліцаями, і нам було б вкрай небезпечно там перебувати. Крім того, він підійшов до жінки, яка поширювала плітки про

наш сховок на Кукурудзиному полі, скартав за те, що взяла наші речі, і попередив, аби сиділа тихо. Ми з цього приводу дуже хвилювалися, бо не знали, як та жінка могла б зреагувати.

Упродовж наступних двох днів ні Кукурудза, ні жоден із домочадців старости не з'явилися у нашій халупі. Ми дуже зголодніли. Щоразу, коли Єва просила чогось поїсти, ми спершу уважно роздивлялися, чи бува хто не дивиться, а відтак Леон нишком прокрадався до найближчої яблуні, зривав одне-два недостиглих яблука і тікав назад. Я годувала Єву шматочками яблук, і коли вже дійшла була до серцевини, Леон квапливо сказав: «Дай-но це мені». У Єви відразу ж почалася важка діарея. Ми нічого не могли вдіяти, хіба що постійно визирали через щілину в дверях, намагаючись привернути увагу старости. Нарешті ми побачили його дочку і покликали її, щоб попросити, аби вона переказала Кукурудзі, що нам треба трохи їжі.

Якось ввечері прийшов Кукурудза і сказав, що має на оці сільського ланового, котрий міг би погодиться сховати нас. Його прізвище Кравчук, він живе дуже бідно з дружиною і трьома дітьми, й за гроші чи одяг може погодитися ризикнути побудувати для нас схрон. Кукурудза не думав, що Кравчук здатний донести на нас, але намітив собі, щоб перш ніж про щось із ним домовлятися, нехай-но із ним поговорить староста.

Нам дуже хотілося знайти криївку на довший період часу, і було б напрочуд, якби Кравчук погодився побудувати для нас схрон. Ми просили Кукурудзу запевнити його, що спробуємо дати стільки, скільки зможемо. Через пару днів Кукурудза прийшов, щоб доправити нас до Кравчука.

Спершу ми мусили оселитися на горищі його хати, куди дружина Кравчука двічі на день, вранці й увечері, приносила нам їжу. Вона переважно готувала гарячі страви, як от суп, що було дуже важливо для нас, особливо для Єви. (Раніше ми харчувалися черствим хлібом і теплуватим чаєм, приготованим із трав. Іноді, у відповідну пору року, їли фрукти.) Кожного разу, скориставшись драбиною на горище, жінка замикала її в коморі, аби її діти, котрі не знали, що ми там мешкаємо, не змогли дістатися нагору.

Якось вранці, коли ми вже кілька днів проживали на горищі, то почули гучний ґвалт і, визирнувши крізь дірку в солом'яній стрісі, побачили, що до будинку збігаються люди. Стріха горить! Полум'я зайнялося у задній частині хати і стрімко ширилося навсібіч. Ми сіли навпочіпки поруч із входом на горище, але ж драбини не було. Люди вбігали у хату і вибігали назовні, але не було й сліду ланового чи його дружини. Коли ми почали душитися від диму, то засперечалися, що ж робити: я гадала, що Леон повинен першим стрибнути униз, узяти від мене Єву, а потім допомогти мені спуститися. Проте, він боявся, що для стрибка тут занадто високо, і не виключено, що ми могли б покалічитися і привернути до себе увагу. Ми уже вирішили було, що ось і настав нам кінець, – або загинемо у вогні, або покалічимося, намагаючись зістрибнути з горища, або люди на нас донесуть. В останню мить, коли ми вже не могли більше тягнути з рішенням, з'явилася дружина Кравчука і заходилася кричати на всіх, щоб ішли гасити вогонь у задній частині хати, де він був найдужчим. Вона пороздавала відра, щоб носити воду з криниці у дворі. Відтак, швидко упевнившись, що ніхто

не дивиться у наш бік, вона приставила драбину, і ми побігли до комори, де жінка замкнула нас разом із драбиною.

Пожежу швидко загасили, і натовп поволі розійшовся. Проте ми й далі непокоїлися, адже не мали певності, що ніхто нас не помітив. Якби таке трапилося, то це б означало, що на нас неодмінно донесуть – або ж ми втратимо наше нове пристановище, і будемо змушені знову блукати з місця на місце.

Ми сиділи у коморі до смерку, а поночі Кравчук вивів нас на горище над хлівом. Повітря там було лихе, та ми уже звикли до подібних умов. Кравчук сказав нам, що знадобиться трохи часу, аби покласти на хаті нову стріху.

8

Минуло кілька днів, усе виглядало доволі мирно. Кравчук приносив додому щойно достиглу картоплю, кукурудзу, квасолю, горох, а його дружина готувала з них досхочу їжі.

Приблизно саме тоді моя єдина вціліла родичка Рахіль послала нам через нашу колишню хазяйку звістку, що вона, її чоловік і син ховаються у якомусь лісі неподалік від залізничної станції. Час від часу вони ризикували життям і ходили до села за продуктами. Сестра просила мене спробувати допомогти їм. Я дуже збентежилася, отримавши її листа, адже була певна, що ні її, ні племінника вже немає в живих, позаяк в останні дні нашого перебування в Дзвінячці один місцевий селянин побував у Борщові й приніс мені листа від зятя,

котрий розпачливо побивався з приводу їхньої смерті. Наша колишня хазяйка не знала, де ми, але усвідомлювала, що коли хто і знає про наше місцезнаходження, то певно Кукурудза. Вона переказала йому слова моєї сестри. Кукурудза сказав хазяйці, щоб та поширювала чутку, буцім при спробі перетнути кордон із Румунією нас усіх застрелили. Майже одразу наша теперішня хазяйка прийшла до нас із новиною, що ця чутка блискавично поширилася навколишніми селами. Вона дуже тішилася, що всі підозри тепер відпали.

Після того, як Кукурудза переказав нам Рахілину звістку, я одразу ж попросила його взяти трохи борошна з наших власних запасів, щоб його дружина спекла хліба, а відтак попросила дати той хліб чоловікові, котрий привіз звістку від моєї сестри, і попросити його передати їй. Я вважала, що вправі просити про таку люб'язність – за яку йому було заплачено – позаяк завжди, незалежно від того, де ми перебували у той момент, коли наставав час робити впорскування синові Кукурудзи, той отримував Леона під свою оруду. Він забирав його уночі, прокрадаючись садами і ланами. Леон зумів розжитися кальцієм, необхідним для ін'єкцій, завдяки приятелеві-фармацевтові.

Я також сказала Кукурудзі, що поговорю з лановим про притулок для Рахілі та її сім'ї. Коли я сказала Кравчукові, що ми заплатимо йому за переховування трьох членів родини моєї сестри стільки ж, що й за нас, той відповів, що ладен спробувати. Перш ніж Кукурудза пішов, я попросила його переказати через посередника Рахілі, що він певної ночі прийде пішки і забере їх до нас. Звісно, що ми також пообіцяли за це щедро заплатити.

Через кілька днів Кукурудза пішов за моєю сестрою та її сином Філіпом. Дорога була далекою, тож він не повернувся до світанку. Врешті він прийшов сказати нам, що вони у безпеці у нього вдома, а щойно через кілька днів він вирушить за моїм зятем Барухом, позаяк боявся вести усіх водночас. Щоб їх побачити, доведеться ще трохи почекати. А мені так хотілося зустрітися з Рахіллю і дізнатися, що ж трапилося з рештою нашоїродини, тож я просто не могла дочекатися, коли Кукурудза повернеться з Барухом. Я благала його дозволити мені прийти до нього наступного ранку ще до світанку, щоб провести день разом із сестрою і племінником. Він неохоче погодився. Я взяла Єву з собою, адже після того, як ми постійно залишалися стільки місяців разом, я боялася залишити її саму.

Ми благополучно дійшли наступного ранку до Кукурудзи і піднялися на горище. Втім, у нас було мало шансів на розмову. Коли ми прибули, Рахіль і Філіп усе ще міцно спали, замучені довгою дорогою. Майже одразу, як вони прокинулися, прибігла дружина Кукурудзи попередити, щоб ми принишкли, бо щось трапилося у сусідській хаті, і поблизу українська поліція. Хоча ми всі дуже злякалися, я була захоплена зненацька, коли Рахіль сказала, що хоче взяти Філіпа і сховатися. Я нічого у цю мить не сказала, але була вражена, що сестра хотіла сховатися окремо, лише зі своїм сином, після того, як я так ризикувала задля неї і так прагнула, щоб ми були разом. Решту дня ми мовчки просиділи нарізно, сховавшись у сіно. Я зраділа, коли стемніло, і прийшов Кукурудза, щоб переправити нас на горище до Кравчука. Коли ми повернулися, Леон сказав, що і для нього також то

був дуже важкий день, бо він не певен, що зміг би далі ховатися, якби залишився сам.

Через кілька днів Рахіль із сім'єю оселилася на гориці над хатою Кравчука. Ми подумали, що буде легше тримати дітей у тиші, якщо ми влаштуємося нарізно, тож залишилися на гориці над хлівом. Уночі, коли діти заснули, Кравчук, Рахіль і Барух прийшли обговорити, як і де будувати схрон, позаяк надходила осінь, і вночі на гориці було вже холодно. Поверхня за хатою була дуже пагорбкуватою, а вище, на рівному, ріс сад. З хати угорі було видно двоє невеликих дверей. Одні вели до картоплесховища, досить глибокого, із викладеними каменем стінами та кам'яною стелею. Другі двері вели у курник, розташований на одному рівні з хатою. Він був доволі низьким, мав земляні стіни й долівку. Ми вирішили вибрати зі стіни льоху для картоплі частину каміння, і, рухаючись у напрямку курника, зробити в землі печеру, в якій ми могли б лежати вшістьох. У долівці курника слід було зробити отвір, який вів би до нашого схрону і був би схований під годувальницею для курей, тацею з численними маленькими отворами, на яку насипали кукурудзи. Ми могли б дихати крізь курник, але повітря було б нестерпно млосним.

Наш задум легше було висловити, ніж втілити. Щойно стемніло, і сусіди позамикалися у домівках, Кравчук, Леон і Барух узялися копати схрон. Кравчукова дружина, моя сестра і я, поклавши дітей спати, заходилися тягати відра з ґрунтом на город. Ми розрівнювали землю лопатою, щоб у сусідів не виникло підозр. Після кількох тижнів напруженого копання зробилося так холодно, що ми мусили перебратися у схрон. Кравчук приніс

трохи соломи, і ми спали на ній покотом, мало не один на одному, вкрившись пальтами, адже не мали ні ковдр, ні покривал. Вдень ми світили собі, спалюючи нафту у вибраній картоплині із ґнотом усередині. Кравчукова дружина двічі на день приносила харчі, які тепер ставали дедалі убогішими, адже продукти вони брали безпосередньо з поля, а її чоловік приносив додому небагато. Він боявся почати купувати продукти, адже ніколи не робив цього раніше, і не хотів викликати підозру. З іншого боку, його дружина змінила одяг на той, який я їй дала, і носила його до церкви. Він був набагато кращий, ніж її власний, і ми дуже стривожилися тим, що це привертатиме увагу. Я переконана, що причина того, чому поліція ніколи не зважала на будь-які чутки про нас, полягала у тому, що начальник поліції дотримав свою обіцянку.

Відколи ми покинули наші домівки, то рідко мали змогу помитися, переодягнутися або роздягнутися на ніч, і незабаром зазнали інвазії платтяних вошей. Я перепробувала усе, що могла, аби позбутися від них. Їхні постійні укуси усіх нас дратували. У схроні воно було навіть гірше, бо ніхто не міг заснути через безугавне чухання. Рахіль і я сідали поруч зі щілиною в дверцятах до льоху з картоплею і вишукували платтяних вошей у нашому одязі, вкидаючи їх у пляшки з водою. Вони, схоже, навіть вміли плавати! Ми позбувалися їх, щойно виносячи відро з відходами. А ще ми набралися головних вошей, і мені, врешті-решт, довелося відрізати чудове Євине волосся, позаяк шкіра у неї на голові вкрилася виразками, і вона плакала, коли я намагалася її розчесати. У нас також водилися миші, щурі та ящірки. Коли ми ховали хліб

більше ніж на кілька годин, – що траплялося рідко, – то мусили упевнитися, що він добре захищений від гризунів.

Коли все було тихо, троє із нас йшли до льоху з картоплею, щоб поглянути на відблиск денного світла крізь щілину в дверях. У теплі дні, коли можна було побачити промені сонця, Єва завжди вражено вигукувала: «Мамусю, я бачила сонце!» Коли-не-коли ми також ходили в льох із картоплею, щоб скористатися порожнім відром, яке ми залишили для власних потреб, і відром води для купання.

Леон продовжував робити впорскування синові Кукурудзи. Щоразу він повертався з дещицею молока чи кількома вареними яйцями – рідкісна втіха для дітей. Іноді йому та Кукурудзі доводилося приставати і ховатися, аж поки не вдавалося непомітно вирушити далі. У таких випадках я завжди надзвичайно турбувалася, переживаючи, аби з чоловіком не трапилося щось жахливе. Пам'ятаю випадок, коли Леон не повернувся до ранку: він і Кукурудза натрапили дорогою на якогось незнайомця, і мусили добиратися додому далекими манівцями.

Аж ось настала зима. Ми регулярно просили Кукурудзу викопати деякі сховані нами речі – як от набір столового срібла, подарований моїми свекрами, срібний канделябр від моїх батьків, наші простирадла, постільну білизну і скатертини – щоб заплатити лановому. Кукурудза продавав наші речі за частину їх вартості українцям із кооперативу в далекому селі. Кооператив був єдиним знаним нам місцем, де завжди купували речі, які ми посилали через цього господаря. Вони знали, яке походження цих речей, але ми були цілковито

впевнені, що вони не з тих людей, які на нас донесуть.

Через кілька місяців ми почули про один чи два випадки, коли у схронах були знайдені євреї, яких розстріляли разом із особами, котрі їх переховували. Кравчук, зрозуміло, злякався і сказав нам пошукати іншого місця, щоб ховатися. Ми намагалися пояснити йому, що відхід зі схрону посеред зими означатиме для нас вірну смерть, позаяк поля були оголені, до того ж, ми б неминуче замерзли, навіть якби нам пощастило знайти пристановище на якомусь іншому горищі. Єва дуже любила Кравчука, і коли вона почула наші розпачливі волання, то заговорила, сказавши йому, що любить його, отож, щоб він не казав нам іти геть. Вона завжди називала його «вуйком» і поспішала всістися у нього на колінах, коли він приходив у схрон. Кравчук відповів, що тільки заради Єви він не казав нам піти іще раніше.

9

Кравчук усе більше боявся далі переховувати нас і постійно повертався до теми нашого відходу. Водночас він дорікнув, що ми довірили йому себе, – але не наше майно. Так воно і було, усе ж ми більше покладалися на Кукурудзу. Наші стосунки із лановим ставали дедалі напруженішими, наше майно поволі тануло, харчування вкрай зубожіло, а до кінця зими було ще далеко. До всього лиха, Єва захворіла важкою діареєю, і кілька тижнів у неї трималася висока температура. Її живіт так роздуло, що коли вона спробувала сісти, то

сказала: «Мій животик не дає мені сидіти». Коли ми попросили у Кравчука окропу для неї, він відповів: «Не хвилюйтеся. Яка там не є зима, а як вона помре, то поховаю її в саду».

Одного дня у березні 1944 року, коли наш відчай сягнув уже крайніх меж, Кравчук розповів що чув безперервну канонаду і що радянці мабуть перемагають, а німці на фронті відступають. Ми сподівалися і молилися, щоб це виявилося правдою. Через кілька днів ми також змогли почути стрілянину і побачити, як повз нас котяться усі види транспортних засобів, броньовані вантажівки й танки. Позаяк наш бункер був зовсім близько від дороги, через постійний рух і вибухи, хоча й доволі віддалені, зі стелі постійно осипалася земля.

Якось уночі нас цілковито засипало ґрунтом. Ми не стали запалювати нашого олійного ґнота, побоюючись, що світло проблисне назовні, але спробували відсунути ґрунт у бік отвору в цілковитій темряві. Ми молилися, щоб схрон більше не засипало, поки Кравчук не зміцнить його верхню частину. Я заплакала, коли зрозуміла, що великий шмат землі може осунутися в нашу печеру у будь-яку мить, поховавши нас живцем, і ми помремо, задихнувшись. Я питала себе, чому після стількох страждань, коли нарешті з'явилася надія, що війна – і наші поневіряння – скоро закінчаться, мало би трапитися щось подібне. Чотирирічна Єва на це сказала: «Мамусю, так значно краще. З нас не поллється кров, а однаково будемо мертві. Німці все ще тут. Якщо вони застрелять нас, то наша кров поллється з нас».

Коли Кравчук нарешті повернувся, то сказав, що дуже небезпечно приходити у наш схрон, бо німецькі солдати обсіли усе навколо – будинок,

двір, сарай і горища. Вони напівмертві від холоду і шукають бодай якогось пристановища, аби схоронитися. Коли він зрозумів, що з нами трапилося, то поставив дружину назирати, а сам приніс невеликих колод, по одній за раз, і трохи дощок від халупи. Ми квапливо зробили підпору у верхній частині схрону, а Єва спостерігала за нами з картопляної нори. Кравчук приніс нам трохи їжі, і ми заповзли у схрон, а він замінив каміння в отворі картопляної нори. Ми знову пірнули у темряву: поки що не варто використовувати наш олійний світильник, адже якийсь солдат міг зазирнути у льох із картоплею.

З цієї ж причини ми не розмовляли навіть пошепки. Та Єва й не вміла говорити якось інакше – тільки пошепки, – але тепер і вона, і Філіп і цього собі не дозволяли. Важко уявити дітей чотирьох і десяти років, які непорушно мовчать упродовж кількох днів поспіль, і як тяжко було нам затуляти їм рукою рота щоразу, коли вони намагалися заговорити. Ми втратили лік часу. Не знали, скільки діб минуло відтоді, як востаннє бачили Кравчука. Наші запаси харчів були мізерні, і більшість того, що мали, ми віддали дітям. Нарешті, одного ранку Кравчук повернувся і вийняв каміння з отвору у стіні. Він розповів, що німці відступили, а в селі уже бачили радянців*. Незадовго до його приходу я заснула, і мені снилася моя мати, котра, показуючи на маси жебраків і калік, казала мені: «Росіяни вже тут, бачите цих людей? Все, що у вас

---

* Борщів був звільнений військами Першого українського фронту Червоної армії від німецької окупації 23 березня 1944 року в ході Проскурівсько-Чернівецької операції, повністю район звільнений до 6 квітня 1944 року. – *Прим. пер.*

залишилося, віддайте їм, віддайте, віддайте». Коли я прокинулася і розповіла усім про мій сон, Барух заявив: «Ваші слова та Богові б у вуха».

Та коли я почула ці новини, замість почуття втіхи і щастя мене охопила єдина нав'язлива думка: якщо правда, що німці пішли геть, то ми, мабуть, залишимося живі. Але чому нам пощастило вижити, коли решта наших рідних загинули такою лютою смертю?

Ми посперечалися, що ж робити далі. Барух оголосив, що не бажає більше жити у схроні жодного дня, і що завтра на світанку він, Рахіль і Філіп вирушають до міста. Ми довго вагалися, чи вчинити так само, позаяк до міста було далеченько. Філіп був уже доволі великим, щоб іти пішки, але ми більшу частину шляху мали б нести Єву на руках, проте не відчували себе достатньо сильними для цього. Тому ми попросили Кравчука переказати Кукурудзі, що хотіли б із ним побачитися, аби попросити його забрати наступного ранку нас усіх до міста кінним повозом. Але Кукурудза відмовив, пояснивши, що небезпечно їздити поночі, адже, відступаючи, німці замінували дорогу у багатьох місцях і розкидали вибухівку навіть на полях. Він розповів, що місцевий хлопчик, який бавився минулого надвечір'я біля хати, підняв якийсь незрозумілий предмет і загинув від вибуху. Він також чув, що німці перед відступом організували українських партизанів для боротьби з радянцями і залишили їм багато зброї та боєприпасів. Партизани були переважно кримінальними злочинцями і відомими душогубами. Удень вони переховуються в лісі, а вночі становлять загрозу для будь-кого стрічного. Кукурудза також відмовився везти нас до міста удень, бо усі в навколиш-

ніх селах його знали, і люди могли здогадатися, що він нас переховував.

Попри все, Барух і Рахіль вирішили, що, як і планували, вирушать завтра на світанку. Позаяк Леона краще знали в навколишніх селах, ніж мене, ми вирішили, що я сходжу полями у сусіднє село, аби розпитати нашого друга-священика, що нам, на його думку, робити далі. Я ніколи не забуду цю мандрівку. Я не ходила упродовж кількох місяців, адже ми сиділи у схроні, і мої м'язи атрофувалися від нерухомості. Позаяк уже настала весна, і сніг розтанув, поля були залиті водою. Щоразу, коли я робила крок, то ледве витягала ноги з болота. Усе це тривало безконечно довго, аж врешті я зрозуміла, що не зможу йти пішки, і в мене не залишилося вибору, як повзти решту шляху навкарачки. Я потрапила у село уся забрьохана в болоті. Перехожі дивилися на мене з подивом. На щастя, церква була недалеко від околиці села, і мені вдалося дійти туди пішки узбіччям шляху. Коли я дісталася до плебанії, двері відчинила священикова мати. Вона злякано поглянула на мій вигляд і негайно покликала сина.

Священик упізнав мене і забрав до свого кабінету. Він сказав матері, щоб та доглянула, аби мої пальто і чоботи почистили та розпорядився нагодувати мене. Отець радив нам поки що не виходити зі схрону. Він чув по радіо, що значне німецьке угруповання могло потрапити в оточення сильної радянської армії і не мало іншого вибору, як відступити на фронті поруч із нами. Важко сказати, скільки це триватиме і як довго ще радянці залишатимуться у нашому селі, куди вони прорвалися. У такі часи нам було б безпечніше залишатися у схроні.

Священик послав коней і візника, щоб доправити мене назад у схрон – інакше б я не здужала туди потрапити. Ми домовилися, що візник довезе мене до місця, де закінчувалися поля і починалися сади, аби він не дізнався достеменно, куди я піду. Він також передав із візником вузлик для мене. Коли ми дісталися до визначеного місця, я почекала, аж візник вирушив назад, і поволі пішла садом, поки він не зник із овиду. Щойно тоді я повернула у бік нашого схрону. Почало темніти. Леон дуже хвилювався і вислав хазяйку виглядати мене. Коли вона мене побачила, то подала чіткий сигнал, і я поповзла назад у бункер. Леон і Єва надзвичайно втішилися, побачивши мене.

Ми з Леоном вирішили послухатися поради священика і залишилися у схроні. У вузлику, який він нам передав, містився буханець білого хліба, якого ми не їли уже дуже давно і залишили майже усе для Єви, яйця, які наша хазяйка зварила для нас, і печиво. Упродовж кількох днів ми чекали, чи не почнеться переміщення військ. У довколишніх селах усе було тихо. Радянці зосередилися у Мельниці. Одного дня через наше село переїхали багато радянців, і Кравчук здогадався, що незабаром повернуться німці. Щоб нам було безпечніше, він дав трохи їжі та переклав каміння у стіні льоху з картоплею, замурувавши вхід у схрон. Ми не могли тепер чути, що діється назовні.

Ми знову втратили лік часу, коли сиділи у цілковитій темряві. Мало би минути вже кілька днів, але очікування здавалося нескінченним. Їжі не залишилося, за винятком шматочку цукру в банці, але ми перебували в такому відчаї, що не відчували потреби ні в їжі, ні у будь-чому іншому.

Коли Єва прошепотіла, що зголодніла, я нагодувала її з руки шматочком цукру. Ми знали, що ще довго не зможемо звідси вийти. Чи не евакуювали бува росіяни або німці усе село? Ми раніше чули про подібні випадки, але боялися, що коли б це зробили німці, то вихід зі схрону означав би для нас неминучу загибель. Знову ж таки, якщо б це вчинили росіяни, то вони могли б подумати, що ми німецькі шпигуни, і також розстріляти нас. Нашому відчаєві не було меж. Врешті, Кравчук приніс їжу. Він вийняв одну з каменюк при вході у схрон і спитав, чи ми там ще живі? Кравчук здивувався, що ми так довго обходилися без їжі, сказав нам і далі сидіти нишком, а він уже найближчим часом спробує розповісти нам, що діється. Незадовго до його приходу Єва прошепотіла, що втомилася і хоче спати. Це було незвично для неї, але виявилося справжнім благословенням. Перш ніж Кравчук встиг покласти камінь на місце, ми почули, як якийсь німець гучно питає: «Що це у вас там?» Кравчук затулив отвір спиною і каже: «Картопля, картопля». Німець пішов.

Цієї миті у мене виникло відчуття, якого ніколи не бувало ні раніше, ні пізніше. Серце, здавалося, зупинилося на мить, і я відчула гарячу хвилю у лівому боці грудей. Я переконана, що якби Єва не спала, то скрикнула би від страху, почувши жахливі голоси німецьких солдатів. Це згубило б нас усіх, у тому числі Кравчука. Кравчук квапливо закріпив камінь. Не промовивши ані слова, він вийшов із картопляного льоху та замкнув за собою дверцята.

Ми знову залишилися в темряві, у стані гострої напруги, але тепер принаймні знали, що німці прорвали фронт ненадовго. Окрім того, усе це було трохи легше переносити, адже у нас було трохи їжі для Єви. Наші ясна боліли, бо ми не їли уже

кілька днів, і самі тепер могли з'їсти дуже мало, а також навряд чи змогли б заснути. Врешті-решт, Кравчук прийшов і вийняв усе каміння, яке затуляло вхід у схрон. Він приніс супу, якого ми не їли уже геть давно, і розповів, що німці уже з певністю відступили, а радянці наступають далі. Та невдовзі він знову замурував наш схрон, росіяни почали рухатися у напрямку міста, а німці, стріляючи, вирушили слідом. У ті дні розгулялася несамовита хуртовина, яка начисто замела дверцята до льоху з картоплею і курник. Саме тому ми перебували у цілковитій тиші. Кравчук не міг дістатися до нас упродовж чотирьох днів, бо німці повсюди шукали собі пристановища, і якби сніг не притрусив дверей, вони б, звісно, знайшли нас. Кравчук тішився, що стежку, яка вела до нашого схрону, як і решту двору, також вкрило снігом. Він казав, що німці дуже жорстоко поводилися з ними, заштовхавши його з дружиною та дітьми в холодну комору, а самі у той час отаборилися у теплій хаті.

Ми нетерпляче накинулися на суп, позаяк не могли їсти багато твердого харчу. Ми були вичерпані від напруги і безсоння. Леон сказав, що все, чого йому хочеться, – це відпочити; він був нездатен навіть подумати, що ж його робити далі. Він зняв одяг, загорнувся у пальто і вже незабаром заснув у схроні. А в Єви і в мене знову почався свербіж, позаяк ми не могли багато днів поспіль вишукувати вошей, тому я сіла на долівку льоху з картоплею поблизу дверного отвору і спробувала переловити паразитів.

Саме тоді я почула гомін. Уважно вслухаючись у дедалі потужніший гуркіт, я все більше й більше тривожилася. Спершу я подумала було, що то мабуть підривають якусь покинуту вибухівку. Я розбудила Леона і наполягала, щоб ми вийшли зі

схрону. Спочатку він відмагався, був іще напівсонний і нічого не чув. Гуркіт перетворився на ревищем. Коли Леон нарешті виповз зі схрону у льох для картоплі, увесь верх нашого притулку, включно з колодами і дошками, які його підтримували, із жахливим тріском обрушився. Ми схопили наші пальта і решту одягу та вибігли з льоху, налякані, що те ж саме трапиться й там. Ґрунт назовні від талого снігу перетворився на болото, а пружний струмінь води залив схрон. Проте, споруда розвалилася, либонь, не лише з цієї причини, але й через постійний рух важкої німецької машинерії, яка відступала прилеглим шляхом.

Леон, тримаючи Єву, сховався за деревом, а я тимчасом підійшла до хати наших хазяїв і обережно зазирнула у вікно. Побачивши в одній із кімнат хазяйку, я тихо постукала. Зауваживши мене, вона злякано глипнула і вибігла надвір. Дізнавшись, що трапилося, вона пішла за своїм чоловіком, і вони провели нас до комори. Було ще занадто холодно, щоб залишатися там ночувати, тому увечері вони покликали Кукурудзу, щоб той забрав нас до себе. У нього ми мешкали в неопалюваній кімнаті, але принаймні мали ліжка й ковдри, і було більше зручностей. Ми попросили з'ясувати стан доріг і ситуацію в Мельниці, позаяк збиралися вирушити туди якомога швидше. Кукурудза розповів, що дорога до міста начебто очищена від вибухівки, бо радянці використовують її для поїздок між корінною Росією* та містом. Він також чув, що в місті

* У просторовій орієнтації подільського селянина роль «корінної Росії» виконує розташована на другому березі Збруча УРСР, на відміну від Поділля, яке до вересня 1939 року входило до складу Польської Республіки. – *Прим. пер.*

залишилися деякі євреї, але інших, котрі ховалися по лісах і кинулися до перших радянських стеж, розстріляли, позаяк росіяни не знали, на чиєму боці вони перебували. Кукурудза казав, що ходили чутки, наче багато партизанів приєдналися до білогвардійців*, які ховаються у лісі і готуються до боротьби з радянцями. Ми були стурбовані цими чутками й вирішили, що нам буде безпечніше в Мельниці. І виявилося, що мали рацію.

Ми попросили Кукурудзу відкопати все, що лишилося від нашого майна, і сказати нашій колишній хазяйці, щоб приготувала речі, які ми в неї залишили. Наші речі були дуже важливими для нас, бо поки мали що продати, у нас була надія залишитися в живих. Хотілося забрати все із собою, бо партизани і справді готувалися до боротьби з радянцями, і ми не могли передбачити, коли ж матимемо нагоду повернутися до цього села.

Ми залишили у хазяйки ліжко, дитяче ліжечко, стіл і крісла, якийсь посуд, і всім цим сподівалися тепер користуватися. Кукурудза завантажив наші речі, і ми вирушили до міста на зорі. До Мельниці ми приїхали рано-вранці наступного дня. Спершу ми зупинилися біля будинку Рахілі та Баруха, розташованому в центрі міста, щоб поглянути, чи нема там бува когось. Ми не знали, де вони опинилися під час німецького відступу і де вони тепер, втішилися і відчули полегшу, коли знайшли їх у їхньому ж будинку. Вони сказали нам, що не-

* В оригіналі тут і далі йдеться про White Russians, тобто представників російського антирадянського, антикомуністичного руху у роки громадянської війни, пізніше «білими» у радянській публіцистиці називали мало не усіх ворогів радянської влади (противага «червоним»). – *Прим. пер.*

забаром після того, як прибули до міста, радянці квапливо відступили, переслідувані німцями по п'ятах. Хуртовина вже почалася, і їм вдалося втекти у спалені руїни неподалік. Вони сховалися на румовищі, вкрившись дошками і всім, що лиш могли знайти. У навколишніх руїнах було повно німецьких солдатів, які також шукали пристановища від снігу. Моя сестра та її сім'я могли чути їхні розмови. Вони пережили найближчі кілька днів, тремтячи від страху, голоду та холоду, поки німці не відступили. Утрьох вони врешті повернулися у власну домівку, де поки їх не було, мешкав один українець. Він вибрався, а вони знову були на своєщині.

Ми вивантажили наші речі та замешкали у Рахілі й її сім'ї. Вижив лише один відсоток єврейського населення Мельниці: 24 особи із загальної кількості 2.500. До нас дійшли чутки, що троє молодих євреїв, котрі, як нам стало відомо, з'явилися одразу ж після відступу німців, невдовзі зникли. Казали, що один із цих парубків, лікар, залишив значну суму певному полякові, а коли прийшов за своїми грошима, поляк його убив. Інший парубок вирушив до батьківської домівки, де вже оселилися поляки, а відтак зник. Третій подався до сусіднього села, де його батьки залишили свої речі, і також уже ніколи не повернувся.

Всі, хто вцілів, у тому числі й ми, перебували в жахливому стані, до краю виснажені, ми ледве пересувалися. Один із Рахілиних сусідів, якому також вдалося вижити, зайшов ненадовго, але навіть не впізнав мене. Мені було лише 32 роки, але я змінилася і постаріла до такої міри, що він не повірив, наче це я, навіть коли йому про це сказали. Єва занедужала у схроні на важкий випадок

рахіту, її ноги були вигнуті, а живіт роздутий. Вона була страх як бліда і, вочевидь, слабувала на анемію, але ми мало що могли для неї вдіяти. Не було змоги зробити аналіз крові, не було засобів лікувати дитину, бракувало продуктів для правильного харчування. Ми навіть не знали нікого в місті, щоб запропонувати виміну речей на харчі, і переважно голодували. Хоча ми й не жили тепер у постійному страху, як колись, проте почувалися непевно і не знали, на що чекати.

Поступово, упродовж кількох тижнів розійшлася чутка, що в місті є лікарі, і люди почали звертатися до нас по медичну допомогу. Попри брак продовольства, який зачепив навіть сільських господарів, ми дещо отримували за візити від хворих. Це добряче допомогло. Але найбільше нам пощастило, коли Леона одного разу викликали до хворого хлопчика. Він оглянув дитину і прописав ліки, які слід було придбати в аптеці, що тільки-но знову почала функціонувати. Як оплату за візит хлопчикова мати запропонувала Леонові коробку сульфаміду, яку залишив у неї в хаті росіянин, котрий там переночував. Серед російських солдатів було багато хворих на гонорею, і незабаром один капрал* запропонував Леонові 1000 рублів за цей сульфамід, якого вистачало для лікування його хвороби.

Радянці швидко організували свій побут у Мельниці. Вони сказали Леонові створити шпиталь загального типу, який обслуговував би понад 20 сіл, а також військовиків. Жодних інших лікарів у цілому регіоні не залишилося в живих. Тим

* У Червоній армії не було такого звання, йдеться, мабуть, про когось із молодших підофіцерів, скажімо, молодшого сержанта. – *Прим. пер.*

не менше, наші зарплати були такі мізерні, що Леон також планував приймати пацієнтів удома. Я усвідомлювала, що в таких умовах ми не можемо далі залишатися у Рахілі й Баруха, і попросила радянських службовців знайти нам місце для проживання. Вони підшукали квартиру на околиці Мельниці, що було не так безпечно, як у центрі міста, про ще цілком задовільно, враховуючи, що більшість єврейських будинків згоріли або стояли без вікон, дверей й навіть підлоги – все це позабирали українці та поляки, як тільки євреїв переселили у ґето. Крім того, існував значний дефіцит помешкань для радянців і їхніх сімей, котрі розібрали найкращі будинки у центрі міста для власних потреб. Вони також хотіли мешкати гуртом із міркувань безпеки, адже дедалі частіше можна було почути про партизанські напади на міста.

Ми переїхали у призначений для нас будинок й дуже тішилися, що знову маємо власне помешкання і житимемо в мирі й спокої. Але біль від утрати близьких залишався із нами. Багато років позбавлені мила та гарячої води, ми змогли, нарешті, змити із себе усенький бруд, – достоту блаженне відчуття! Із дещиці меблів, які у нас були, і низки ящиків, вкритих мішками з соломою, ми облаштували приймальний покій. Багато пацієнтів вважали за краще приходити до нас, а не в шпитальну клініку. Ми не мали підстав нарікати: нам дозволили купувати речі в єдиній крамниці, яка існувала в той час і обслуговувала виняткову членів партії*. Товарів у ній було небагато, але всі навколо заздрили нам. Я придбала панчішки ли-

* У СРСР існувала єдина партія – комуністична, до 1953 року вона також називалася більшовицькою. – *Прим. пер.*.

хої якості для Єви, шкарпетки для Леона і пару відрізів матерії, щоб пошити кілька суконь.

Хоча під час німецької окупації ми мусили переховуватися, проте увесь час мали з собою книжку дитячих віршів, яку пошепки читали Єві. Вона здивувала нас, коли невдовзі продекламувала її усю, не пропустивши жодного слова. Відтак вона зацікавилася літерами абетки, і на момент, коли ми вийшли зі схрону, а їй минуло чотири роки, вона знала їх усі. У схроні її двоюрідний брат Філіп читав пошепки чи писав, щоб згаяти час, і Єва дуже скоро навчилися від нього читати й писати. Дівчинка швидко набула у читанні та писанні польською мовою такої вправності, як доросла, і Філіп не міг змагатися із нею. Її улюбленим заняттям було вчитися виразно читати. Коли схрон завалився, і нам довелося оселитися на кілька днів у Кукурудзи, вона знайшла залишені німцями книжки, надруковані готичними літерами, і була геть чисто заінтригована. Коли ми сказали їй, що то за літери, вона майже одразу вільно почала читати цілими сторінками.

У Мельниці люди захоплювалися Євою і приходили просто послухати, як вона читає. Її вважали вундеркіндом. Єдина проблема полягала у тому, що вона часто читала і говорила пошепки, і ми були змушені нагадувати їй, щоб розмовляла нормальним голосом. Незабаром після свого приходу радянці привезли російських вчителів і скомплектували школу та заклад для дошкільнят. Ми віддали Єву до школи при дитсадку. Учителька читала дітям оповідання російською мовою, а Єва сиділа поруч із нею, пильно стежачи за кожним словом у цій книзі, аж поки змогла зовсім вільно читати російською. Вчителька повідомила про це директора

школи, який спитав нас, чи усвідомлюємо ми, що наша дочка – геній. Педагоги пропонували віддати її до третього класу початкової школи, але, позаяк їй ще навіть не виповнилося п'ять років, ми наполягали, щоб дитина залишилася у дитячому садку. Директор школи наприкінці розмови з нами констатував, що «подібні діти живуть не надто довго». Навіть якщо це й було правдою, не слід подібного казати батькам, але такий уже у росіян менталітет. У день народження Сталіна відбулися гучні святкування, а Єву вибрали з-поміж інших, доручивши прочитати на відкритті урочистості довгого російського вірша. Але ця сумирна ідилія тривала недовго, адже попереду у нас ще було чимало клопотів.

10

Коли радянці почали мобілізацію місцевих чоловіків, Леонові дали завдання проводити їх огляд і визначати стан фізичної підготовки. (Сам Леон отримав від першого секретаря партії спеціальний документ, на підставі якого був звільнений від військової служби, адже працював завідувачем шпиталю для усього району.) Невдовзі стало відомо, що цих людей із мізерною або взагалі жодною підготовкою відправили на лінію фронту (*Kanonenfutter**), щоб прикрити радянських солдатів, і майже всі вони загинули під час першої ж атаки. Тому всі чоловіки, старші 18 років, намага-

* Kanonenfutter (*нім.*) – гарматне м'ясо. – *Прим. пер.*

лися уникнути призову. Вони приходили уночі до нас додому із сусідніх і віддалених сіл, щоб запропонувати Леонові гроші та коштовні подарунки, – радше за все, відібрані раніше у євреїв, – аби він визнав їх непридатними до військової служби. Ми відмовляли їм і проганяли, але вони поверталися знову. Деякі приїздили кінними повозами і ночували у нашому дворі. Тієї миті, коли Леон виходив уранці з хати, вони одразу ж кидалися до нього з благаннями і заклинаннями. Нас охопив цілковитий жах, адже якщо виникне навіть найменша підозра, буцім Леон бере хабарі, щоб визнати когось непридатним до військової служби, то це б закінчилося для нього Сибіром. Упродовж певного часу ми й далі відчиняли двері, коли у них стукали, позаяк то міг бути хтось зі шпиталю чи радянські службовці. Дещо пізніше ми домовилися, що відчинятимемо тільки тим, хто користуватиметься умовленим стуком у двері.

Багато чоловіків – у тому числі Барух – ховалися, аби уникнути призову до армії. Леон боявся щось зробити у поміч нашому зятеві, але врешті така нагода з'явилася. Певна заміжня жінка завагітніла від одного дуже впливового майора із призовної комісії. Він також був одружений, мав сім'ю і хотів, щоб та жінка зробила аборт*. Найближчий гінеколог, який міг здійснити цю процедуру, мешкав у Борщові, тож Леон погодився вирушити туди і спробувати знайти гінеколога, якщо Баруха звільнять від чинної служби. Позаяк транспорту

* У 1936–1954 роках в СРСР аборти були суворо заборонені, отож могло йтися тільки про кримінальне підпільне переривання вагітності. – *Прим. пер.*

не було, Леон пішов пішки. Відстань була просто потворна*. Рахіль супроводжувала його, бо їй дуже хотілося, щоб Леон залагодив справу про аборт, а її чоловіка звільнили від служби. Дорогою вони перетнули лісисту місцину, встелену трупами після нещодавнього бою між партизанами і радянцями. Відтак вони заблукали і потрапили до містечка Скала**, де радянські міліціонери допитали Леона і звільнили його одразу після телефонного дзвінка майора. Зрештою, Леон і Рахіль дісталися до Борщова, і гінеколог погодився перервати вагітність. Коли вони повернулися додому, майор дотримав слова і звільнив Баруха від дійсної служби, натомість запропонував його піти працювати у місцеву міліцію.

Леон постійно працював. Удень він або перебував у шпиталі, або приймав пацієнтів удома, або відвідував їх за викликом. Час від часу його також залучали до роботи у призовній комісії. Уночі він виїжджав на термінові випадки і провадив регулярне обстеження в'язнів. Кожному з них слід було видати довідку про здатність відбути шлях до Сибіру. В'язні переважно походили з буржуазії. Це була дуже неприємна робота, але найгірше було попереду.

Кожного разу, коли радянці вирушали з міста до корінної Росії, на них нападали партизани і бі-

---

* Відстань від Мельниці-Подільської до Борщова 33 км. – *Прим. пер.*

** Тобто, серйозно відхилилися від потрібного курсу на північний схід, пройшовши 29 км до Скали-Подільської, а звідти ще 14 км до Борщова. – *Прим. пер.*

логвардійці, і з обох боків гинули численні жертви. Через певний час радянці встановили контроль за містами, а партизани – у селах. Радянці організували своїх на боротьбу з партизанами, вимагаючи, щоб Леон супроводжував їх на випадок, якби когось поранили. Коли ж він відмовився, то пригрозили віддати його під суд, заявивши: «Чому це твоє життя важливіше, ніж наше? Ми зобов'язані воювати, і ти теж». Леон відповів, що він уже багато разів зазирав смерті в очі, і тепер хоче вижити. Його відмова супроводжувати радянців була серйозною проблемою, яка могла закінчитися засланням на Сибір. Радянці також залучали до участі в боротьбі з партизанами міліцію. Під час однієї такої виправи Баруха досить серйозно поранили, куля пробила його важку шубу.

До того ж, кружляли чутки, наче у лісах є багато поранених партизанів, які б хотіли нас викрасти і змусити лікувати їх. Щоб нас не схопили, ми стали ночувати в різних людей, кого знали і кому довіряли. Але ми ніколи не мали певності, що ж воно буде. Однієї зимової ночі розгулялася заметіль, і ми вирішили переночувати вдома. Почувся стукіт у двері, а потім у вікна. Ми не мали певності, чи то був «шпитальний стук», тому не відгукувалися, присівши під стіною на випадок стрілянини. Стук тривав ще якийсь час. Коли він нарешті припинився, ми ретельно оглянули усе навколо будинку, аби упевнитися, що надворі ніхто не ховається. А відтак вирішили, що я повинна сходити до шпиталю, бо якщо там нічого не трапилося, то стукати до нас могли тільки радянці, які хотіли забрати Леона і вивезти на Сибір, або партизани, які намагалися його викрасти. Сніг заліплював

очі, та я вирушила крізь завірюху до шпиталю. Там я дізналася, що п'яні російські солдати влаштували бійку зі стріляниною, і поранили одного з них. Медсестра розповіла, що послала сторожа, аби той привів когось із нас, але, позаяк він не зміг зв'язатися з нами, вона сама оглянула солдата і зупинила у нього кровотечу.

Я ще раз сама обстежила вояка і пішла додому. Попереднього дня було дуже слизько, сніг притрусив тротуари, тому я йшла дуже обережно. Тим не менше, я посковзнулася і дуже невдало впала. Я так забила спину, що ледве здужала підвестися. Мені вдалося поволі дочовгати до хати, але сильні болі дошкуляли мені ще кілька тижнів. Ми не мали змоги зробити рентгенівський знімок, і все, що Леон міг зробити для мене, – це підтримати мені спину кількома кріпильними планками.

Ми почали впадати у розпач, постійно вишукуючи приводи, щоб Леон не супроводжував радянців на бойові операції проти партизанів. Ми особливо стурбувалися, коли почули, що на службу до міліції узяли шістнадцятирічного єврея, який пережив Голокост, ховаючись із матір'ю по лісах. Незабаром, під час бойової операції проти партизанів, його застрелили. Радянці влаштували урочистий похорон, на якому зібралося усе місто. Я ніколи не забуду виразу обличчя його матері, коли вона сиділа біля труни і трималася за свого сина.

Почали кружляти чутки, наче була укладена угода між російським урядом і урядом так званої «корінної Польщі»: усі поляки мали право перебратися до корінної Польщі, а українцям було дозволено залишитися в тій частині Польщі, яку

анексувала Росія*. Євреї, які мали родичів у корінній Польщі, також могли туди перебратися. Казали також, що у далекому місті Чорткові росіяни реєструють усіх тих, хто хоче переїхати до корінної Польщі. Позаяк ситуація була розпачлива, то щоб порадити собі з нею, ми вирішили: я навідаюся до Чорткова і на власні очі переконаюся, чи правдиві оті чутки. Якщо б нас там зареєстрували, то ми могли б сказати радянським службовцям, що їдемо до корінної Польщі, і вони б залишили нас у спокої.

До Чорткова дістатися було непросто, адже він був розташований доволі далеко**, а транспортом могли користуватися не всі. Проте, ми приятелювали з російським майором, який часто запрошував нас до себе додому на вечерю. Він знав про мої

---

* 9 вересня 1944 року між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення (самопроголошеним комуністичним урядом, який керував у зайнятих Червоною армією районах Польщі у визначених Сталіним кордонах) була укладена угода про «взаємний обмін українського та польського населення з територій України та Польщі», чинність якої тривала до кінця 1946 року і яка стала підставою для взаємних етнічних чисток – поляки, євреї, вірмени та інші національні групи, в тому числі й українці з мішаною ідентичністю, добровільно і примусово переїжджали із Західної України до Польщі (понад 1,2 млн.), а особи з українською ідентичністю із території післявоєнної Польщі – до СРСР (понад 600 тис.); корінною Польщею (rdzenna Polska) авторка називає Польщу у кордонах після II світової війни, а анексованою частиною Польщі – Галичину і Волинь, включені до складу СРСР. – *Прим. пер.*

** 66 км від Мельниці-Подільської. – *Прим. пер.*

болі в спині, тому я сказала, що хотіла б з'їздити до Чорткова зробити рентгенівський знімок мого хребта. Майор відповів, що чув, наче скоро до Чорткова мають відправити орендований вагон із членами партії. Він припускав, що йому та іншим начальникам запропонують поїхати разом із ними, і обіцяв повідомити, коли вони вирушать. Проте, я однаково потребувала дозволу на поїздку від першого секретаря. І я його отримала, хоча перший секретар ані спитав мене, як я збираюся дістатися Чорткова, ані згадав про орендований вагон.

Втім, якось уранці в п'ятницю майор повідомив, що орендований вагон вирушатиме в полудень. Він сказав чекати на вокзалі, де він попросить першого секретаря включити мене у групу. Майор вважав, що коли перший секретар побачить мене на вокзалі, то не відмовить. Я приготувалася в дорогу. Ми заплатили сусідці, щоб та потурбувалася про Єву, позаяк Леон працював день і ніч, а Рахіль відмовилася узяти її. Сестра з усіх сил намагалася роздобути достатньо харчів для своєї родини і боялася, що я могла би зникнути на багато тижнів – або й не повернутися взагалі.

Леон пішов зі мною на вокзал. Ми сподівалися, що я зможу вирушити в дорогу опівдні, як і сказав майор, проте не знали, коли повернуся. Коли ми вже були на станції, на вантажівці прибула група службовців. Одразу як прийшов перший секретар, майор переконав його дозволити мені їхати разом із ними. Леон квапливо вийшов, адже він мав повернутися на роботу, але перш ніж потяг рушив, нас звідусіль почали обстрілювати партизани. Ми чули, як кулі поціляють у вагон, у якому ми лежали долілиць на підлозі. Можна було по-

бачити, як здалеку підступають партизани. Мені було дуже страшно, я подумала, що мені вже кінець, і почала гарячково метикувати, що ж воно буде з Євою. Раптом потяг покотився, а незабаром і помчав. Леон чув постріли й побіг у місто, де дізнався, що потяг устиг таки вислизнути, перш ніж партизани досягли станції.

Було вже зовсім поночі, коли ми прибули до Чорткова, тому всі заночували у вагоні. Я питала, коли ми повертатимемося, але, схоже, ніхто цього не знав. Урешті-решт, майор сказав, що у них є тут трохи справ, які слід залагодити, але вони сподіваються, що зможуть вирушити десь упродовж наступної ночі, бо хочуть їхати у темряві. Він порадив чекати на вокзалі й сказав, що виглядатиме мене. Я хвилювалася, бо чекати, либонь, доведеться однісінькій на тьмяній станції, яку освітлювала єдина гасова лампа, але твердо знала, що годі змарнувати нагоду повернутися.

Ми вийшли з вокзалу у місто. Мені порадили скористатися порадою одного адвоката, але позаяк тоді не існувало жодних таксофонів, я вирушила до його кабінету, сподіваючись, що він мені не відмовить. Після тривалого очікування адвокат прийняв мене. Правник підтвердив, що в Чорткові скоро почнеться реєстрація, але сказав, що упевнений, наче немає жодної змоги зареєструвати нас тут. Проте, на його думку, реєстрація незабаром почнеться і в Мельниці. Я вийшла з кабінету.

Був теплий зимовий день, сніг танув, витворюючи по усьому місту патьоки води. Мої чоботи були нужденні, ноги промокли дощенту, але вибору не було, окрім як іти назад на вокзал. Я так довго чекала на прийом у адвоката, що не варто

було й думати, наче мені вистачить часу поїхати до шпиталю і зробити рентгенівський знімок хребта, особливо без скерування. Тож я пішла просто на станцію і, тремтячи, чекала, аж настане вечір, а в мене спаде температура. Я спробувала зняти чоботи, щоб бодай трохи просушити ноги, але взуття розпухнуло від вологи й міцно пристало до моїх ніг. Я чекала далеко за північ, аж нарешті почулися голоси майора і решти супутників. Ми сіли у вагон і вирушили. Від тієї мандрівки мені було ніяково, а цілонічні безтактні жарти супутників дуже мене дратували, але я мовчала і вдавала, наче сплю. Було ще темно, коли ми прибули на станцію. Вантажівкою, яка чекала моїх супутників, я дісталася до міста і висіла неподалік від нашого помешкання. Коли я постукала у вікно спальні, Леон явно заспокоївся, упевнившись у моєму благополучному поверненні. З великими труднощами він допоміг мені стягнути чоботи і вклав у тепле ліжко. Мої ноги задубли, наче крижані.

11

Після мого повернення з Чорткова прийшла весна, а з нею і хороші новини – скоро почнеться реєстрація до корінної Польщі. Хоча ми й не знали, що на нас там чекає, проте чудово усвідомлювали, що тут опинилися у небезпечній ситуації, коли Леона можуть у будь-який момент змусити воювати з партизанами. Крім того, ми, звісно, не хотіли, щоб Єва росла там, де ми опинилися. Наш настрій полипшався, коли ми почали готувати-

ся до переїзду. Найважливішим було встигнути нагромадити за останні кілька місяців достатньо продуктів, значну частину яких слід було спеціально приготувати, щоб вони не зіпсувалися. Ми знали, що у ті часи прожити перші кілька місяців у будь-якому місці буде важко, тож варто було діяти завбачливо, щоб потім не голодувати.

Нарешті, почалася реєстрація. Мало не одразу після того, як ми вписали наші прізвища у список, мене викликав до свого кабінету перший секретар партії і висловив здивування тим, що ми прагнемо виїхати. Він тримав мене понад годину, пропонуючи найрізноманітніші аргументи на користь того, чому ми повинні залишитися в Росії. Я ж усе пояснювала йому, що ми хотіли б продовжити наше навчання психіатрії в Польщі та що нам бракує рідних, які мешкають у Перемишлі. Ми вирішили, що шанси на кар'єру в нашій галузі там були б кращими, ніж у містечку на зразок Мельниці. На це він пообіцяв відправити нас на навчання до Москви, як тільки становище стане стабільнішим. Я повторила, що ми високо цінуємо усе зроблене для нас, але хотіли би жити разом із нашими родичами. (Що було, звичайно, неправдою, адже ніхто з нашої рідні не пережив Голокосту. Мого свекра убили на самому початку війни. Свекруху відправили у газову камеру в Аушвіці, а зовиця померла від тифу у тому ж таборі у віці 24 років. Мій дівер із дружиною також загинули в Аушвіці. Леонова бабуся померла від голоду і непосильних умов життя за кілька місяців до того, як решту членів сім'ї відправили в Аушвіц.)

Урешті-решт, я вирішила підвестися, бо не знала, що ще йому сказати. Він перейшов на мій

бік столу і, поклавши руки обабіч від мене, щоб перешкодити піти, сказав: «Я Вас не відпущу, поки Ви не пообіцяєте, що залишитеся у нас». Я знову почала наполягати, що ми давно хочемо поєднатися з нашими родичами. Він прийняв руки і промовив: «Пам'ятайте, Ви ховалися раніше і будете ховатися знову». Відтак він відпустив мене.

Наступного тижня ми тривожилися, стурбовані, що перший секретар міг би знайти спосіб завадити нам виїхати. Проте весна і початок літа проминули спокійно, і ми нетерпляче очікували день, коли нам дозволять сісти у потяг. Посеред літа було оголошено, що у потягу вистачить місця для усіх зареєстрованих та їхніх речей. Ми роздобули кінний повіз і погрузили на нього нашу провізію: два великих мішки борошна, десятикілограмовий мішок із сухою домашньою локшиною, гречку, цукор, квасолю, горох, сухі ковбаси, кілька предметів із меблів, а також деякі особисті й побутові речі. Сотні людей чекали завантаження. Нам виділили місце на траві, щоб вивантажити пожитки, і сказали чекати потяг.

Ми чекали майже чотири повних доби під палючим сонцем і зливою. Вночі було холодно й боязко, що на нас можуть напасти партизани. Ми носили воду із сусідньої залізничної станції та розводили вогнище із сухих галузок, листя і всякої всячини, яку лиш могли знайти, щоб приготувати горнятко чаю. У нас перед очима відбувалися розпачливі сцени розставання між чоловіками-поляками, які вирішили виїхати до Польщі, та їхніми дружинами-українками, які хотіли залишитися з батьками, і навпаки. Точилися також суперечки про дітей.

Нарешті потяг – він складався із вантажних вагонів – прибув, ми завантажили свої речі й повсідалися. Ми тішилися, що нарешті знайшли власний шлях. Втім, чимало людей за останні кілька днів похворіли, і Леона постійно кликали допомагати їм. Коли він не повернувся після зупинки, наша п'ятирічна Єва, яка завжди хвилювалася за нього, сказала: «Жінки мають чоловіків, котрі з ними увесь час, і вони ні про що не турбуються, а ми маємо чоловіка, якого постійно кудись кличуть, а ми завжди про нього турбуємося».

До зупинки в Перемишлі подорож здавалася нам нескінченною. Ми ніколи не знали, скільки простоїмо на вокзалі, проте Леон вирішив ризикнути і збігати до батьківського будинку, розташованого не надто далеко звідси. Я залишилася у вагоні з Євою і нашими речами. Леон незабаром повернувся з лихими новинами: двох його друзів, єврейського адвоката і лікаря, убили поляки. Чоловік, який оселився у будинку Леонових батьків, застеріг непроханого гостя, щоб той їхав собі далі, бо вкрай небезпечно залишатися в охопленому безладом Перемишлі. Потяг вирушив, наша подорож тривала. Рахіль, Барух і Філіп зійшли, коли ми дісталися до Катовіц у Сілезії. Ми їхали в іншому вагоні, і тому були здивовані, коли вони прийшли попрощатися. На питання, чому вони виходять у Катовіце, якщо увесь транспорт іде далі углиб Сілезії, вони відповіли, що просто втомилися від подорожі.

Примандрувавши до наступної зупинки в Битомі, ми незабаром дізналися, що нам також краще було б залишитися в Катовіце, позаяк саме там був створений єдиний значний єврейський

осередок і утворився Єврейський Конгрес*. Леон та інші євреї кинулися шукати спосіб влаштувати для нас коротку мандрівку назад до Катовіц. А тим часом у Єви від укусів комах дуже напухло вухо. Незабаром вона занедужала на лихоманку, але ми нічого не могли зробити для неї, хіба покласти на вухо вологий компрес і дати аспірину.

Леон швидко знайшов провідника, ладного узяти нас назад до Катовіц в обмін на частину нашої провізії. Єврей, який раніше їхав потягом разом із нами, був добре поінформований про умови у цьому місті і сказав, що нас зустрінуть кілька представників Єврейського Конгресу, які нам допоможуть. Вони там справді були і допомогли із переїздом до занедбаних дерев'яних касарень німецького війська. В одному невеликому бараку вони зібрали євреїв, у іншому – поляків, а у споруді віддалік – чималу кількість російських солдатів у польських одностроях. Ті вживали польських команд, але можна було почути, як між собою вони спілкуються російською.

Нам дали крихітну кімнатку з низькою стелею, де могло уміститися лише одне ліжко, в якому ми спали втрьох, і невеликий стіл із трьома стільцями. Там також була залізна груба, але ми не могли розжитися жодними дровами чи вугіллям, щоб

* Тут і далі у перекладі вжито авторську назву Jewish Congress, хоча йдеться про відділення загальнопольської світської організації Центральний комітет євреїв у Польщі, яка в 1944–1950 роках була органом політичного представництва євреїв перед владою у Польщі та в контактах із закордонними благодійними організаціями, облаштовувала громадське життя і надавала матеріальну допомогу вцілілим від Голокосту; у Катовіце було одне з 9 відділень ЦКЄуП. – *Прим. пер.*

приготувати на ній гарячу страву. Я обійшла навколо табору і назбирала сухих дощечок, яких вистачило, щоб скип'ятити окропу для чаю.

Кілька тижнів ми жили у цій кімнатці в дерев'яних бараках. У сонячні дні вона немилосердно нагрівалася, а в дощові ночі дуже вихолоджувалася. Коли надійшла осінь, ми почали щодня ходити до міста, намагаючись знайти тепліше приміщення на зиму, і шукати способів заробити, позаяк наші припаси були дуже незначними.

Ми роздобули замок і ключа, щоб замикати кімнату щоразу, коли виходили, але якось увечері дорогою додому люди з нашого бараку розповіли нам, що підлітки-поляки увірвалися до нашої кімнати і забрали усе, що їм заманулося. Коли ми повернулися додому, там нічого не залишилося, окрім ліжка.

Мене охопила лють і, майже не задумуючись, я побігла просто в бараку, де мешкали поляки, а Леон, Єва і сусід-парубок із нашого бараку бігли слідом за мною. Сусід сказав, що зможе упізнати хлопчаків, які до нас вломилися, тож ми йшли з кімнати в кімнату, аж поки він упізнав одного. Я сердито зажадала повернути мої речі. Хлопець сказав, що узяв тільки ліжечко моєї дочки, яке стояло запаковане, позаяк ми не мали для нього місця. Ми негайно повернули ліжечко собі, а сусід відніс його назад у нашу кімнату. Хлопець розповів, що більшість інших наших речей узяли діти пана професора*. Ми увірвалися до професорової кімнати і побачили там наші стільці. Інші люди

---

* У Польщі професорами в минулому часто називали викладачів гімназій та інших типів середніх шкіл. – *Прим. пер.*

з бараку теж увійшли до кімнати і спробували перешкодити нам у пошуках. Ми виштовхали їх геть і негайно зауважили дещо з нашого одягу та постільних речей. Наш сусід повернувся, щоб іще раз віднести наші речі назад у нашу кімнату. Незабаром під професорською кімнатою зібрався натовп, звідки почали гукати, що не дадуть шукати далі. Ми були впевнені, що юрба ладна нас віддухопелити. Коли сусід повернувся зі своєї наступної мандрівки, він мовою їдиш благав нас відступитися, застерігаючи, що наше життя в небезпеці. Я пішла з великим сумнівом, міркуючи як важко було зібрати і заготувати нашу провізію, котру тепер споживатимуть ці убивці.

Леон вирушив наступного дня до Єврейського Конгресу, щоб поскаржитися, а я залишилася в нашій кімнаті разом із Євою, ми навіть не могли замкнути дверей і тримали їх зачиненими, приставивши до них крісло. Конгрес не мав часу зробити бодай щось, аби вирішити нашу проблему, і нам порадили жвавіше шукати помешкання у місті та якомога швидше тікати з бараків. Упродовж кількох наступних днів хтось один із нас ходив до міста, щоб пошукати житло, а інший того самого часу залишався в кімнаті.

Нарешті завдяки Баруховi Леон натрапив на чоловіка, котрий знав про кімнату, звільнену німкенею, яка втекла з Катовіц. Її родичка мешкає у частині квартири, проте чоловік сказав, що вона погодиться здати нам в оренду вакантну кімнату, якщо ми дамо їй гроші авансом. Ми продали Євині гетри і звичайне та утеплене пальта й віддали чоловікові гроші. Він відвіз нас на місце, а жінка дала ключа від кімнати, де було повно меблів, але бракувало місця для наших власних. Чоловік

запропонував покласти наші речі на горищі, але усі мешканці чотириповерхового будинку мали до нього вільний доступ, і ми аж ніяк не тішилися з цього.

Через кілька днів жінка запропонувала зберігати наші речі у власній частині помешкання. Проте, коли ми піднялися на горище, там від них не зосталося і сліду. Ба більше, ми потім дізналися, що жінка ніколи не просила і не отримувала жодних грошей за кімнату. Вона цим дорікнула у нашій присутності чоловікові-посередникові, але той тільки пішов собі, не сказавши ні слова. Ми не спали ночами, бо нам дошкуляли блощиці й таргани, але знали, що не можемо собі дозволити нічого іншого. Чистили ліжко як могли, але нам ніколи не вдалося повністю позбутися блощиць. У таких умовах ми прожили понад рік.

Заробити на життя працею лікаря було неможливо. Ми навіть боялися зізнатися, що були колись лікарями, позаяк кілька євреїв-лікарів були убиті у своїх кабінетах у Катовіце польським підпіллям, «АК»*. Це трапилося майже водночас в один день. Якийсь чоловік заходив до кожного з них у кабінет і казав у приймальні, що не має призначення, але

* Абревіатура «АК» (Armia Krajowa) належить підпільним збройним силам польського демократичного уряду в роки II світової війни, розпущених рішенням головного командування 19 січня 1945 року, відтак частина колишніх солдатів і офіцерів створили кілька підпільних антикомуністичних воєнізованих структур, які не керувалися з єдиного центру і мали інші назви, зокрема погромну антиєврейську діяльність провадила шовіністична організація Narodowe Siły Zbrojne; польські сталіністи у ЗМІ того періоду безпідставно іменували «АК» усіх своїх опонентів. – *Прим. пер.*

згодний зачекати, поки не оглянуть інших пацієнтів. А потім заходив і стріляв у лікарів. Тому я під польським прізвищем їздила углиб Сілезії, купувала щось із одягу, а потім продавала в Катовіце, де шаленів дефіцит усього. Леон не міг такого робити, бо у нього була виразна єврейська зовнішність, і скільки б він не намагався допомогти мені, його щоразу ловила польська поліція*. Потім його завжди було складно видобути з поліцейського відділку, та й усе, що він мав із собою, у нього завжди конфіскували. Я зважилася на ці поїздки, бо життя було важким. Доводилося турбуватися про Єву і Леона, а вони турбувалися про мене та про моє фальшиве посвідчення особи, яке могло завдати мені великого клопоту.

12

Під час нашого перебування в Катовіце трапилися кілька неприємних інцидентів. Одного дня в будинку, де ми мешкали, почався переполох, бо польська поліція влаштувала у кожній квартирі трус. Вони прийшли і в нашу кімнату та, не кажучи ні слова, перевернули догори дном усі полиці та скрині й поскидали речі на підлогу. Врешті-решт, видобули пляшечку спиртного, яку Леон отримав від пацієнтів ще до нашого приїзду, – цей

---

* Тут і далі перенесення довоєнних реалій; поліцією називали органи правопорядку в ІІ Республіці (1918–1939), натомість у 1944–1990 роках органи правопорядку в керованій комуністами Польщі називали громадянською міліцією, а їх службовців міліціонерами. – *Прим. пер.*

алкоголь був нашим єдиним засобом стерилізації шкіри перед ін'єкцією або при очищенні ран. Поліцейський понюхав спиртне і звинуватив нас у виготовленні самогону. Ми пояснили, що це смішно – як би ми його гнали? – але вони не повірили. Відтак поліцейські знайшли ще кілька невеличких кількадесятграмових пакетиків дріжджів, які я купила для випічки хліба, і вперлися, що це буцім ще один доказ, наче ми женемо алкоголь.

Вони привели нас до віддаленого поліцейського відділку. Єву довелося взяти із собою, бо ми не встигли залишити її з кимось із друзів. Леона забрали на допит, а ми з Євою кілька годин чекали надворі. Було вже майже темно, коли поліцейський врешті вийшов і сказав, що ми можемо йти додому – без Леона. Коли ж я спитала, чому чоловік не може піти з нами, він відповів, що нічого про це не знає.

Не заходячи додому, я попростувала до наших кузенів, аби розповісти їм, що трапилося. Вони мешкали в дуже гарному будинку, хоча лише в одній кімнаті, заповненій меблями і красивими предметами домашнього вжитку, покинутих німцями, котрі співпрацювали з ґестапо і втекли до Німеччини. Мої кузени були знайомі з одним партійцем, членом польського уряду, який міг би нам допомогти. Його саме не було вдома, але дружина обіцяла, що він заступиться за Леона, як тільки зможе. Мабуть, він повернувся додому дуже пізно вночі і переказав запит щодо мого чоловіка уже наступного ранку. Відтак у поліції Леонові сказали, що послали спиртне на хімічний аналіз, і залежно від результату вирішать, що з ним робити. А поки що його відпускають. Поліцейські, мабуть, випили алкоголь одразу ж після того, як Леон вий-

шов із кабінету. Вони ніколи не зголосилися вдруге, але дуже важко було забути ту безсонну ніч, яку чоловікові та мені довелося тоді пережити.

Інший інцидент був значно серйознішим. Леон почув якось про адвоката, який має зв'язки із консульствами, і за певну плату йому вдається отримати для бажаючих візи. Ми, як і чимало інших, хотіли якомога швидше виїхати з антисемітської Польщі, тож Леон вирішив звернутися до нього. Коли він пішов, я була заклопотана повсякденною біганиною, а він не мав змоги сказати, куди йде. Ми з Євою повернулися пополудні й були здивовані відсутністю Леона. Трохи почекали, а потім вирушили на пошту, де, як я була певна, він чекає важливий телефонний дзвінок, – ми сподівалися продати наш будинок у Перемишлі. Телефонний виклик був, а Леона не було, тож я зрозуміла, що тут щось негаразд. Я не могла прийняти рішення стосовно будинку, не порадившись із чоловіком, намагалася марудити із суб'єктом на другому кінці проводу; врешті, він більше не подзвонив.

Я повернулася додому, де все ще не було від Леона жодних звісток. Я зачекала, аж настав час вечері, а відтак відвела Єву до кузенів. У них нагодився Леонів дядько, який саме тоді мешкав у Катовіце і дуже люб'язно ставився до нас. Ми вирішили насамперед попросити у дружини того знайомого партійця скористатися її телефонним апаратом, щоб зателефонувати в усі шпиталі міста на випадок, якщо з Леоном трапився нещасний випадок. Але він у жодних списках не значився. Партійця не було вдома, дружина чекала на нього наступного дня, у суботу, тож Леонів дядько провів нас із Євою додому. Дорогою ми зайшли до Єврейського Конгресу, де він перервав усю діяль-

ність установи і гучним прохальним голосом спитав, чи бува хто не знає, де тепер Леон і що з ним трапилося? Він благав людей допомогти нам і дав нашу адресу, щоб вони могли сповістити, щойно почують бодай якусь звістку. Він залишився у нас на цілу ніч, але жодних новин так і не було.

Я була настільки стривожена після безсонної ночі, що могла лише ходити туди-сюди по нашій кімнатці, чекаючи, аж Єва прокинеться, щоб знову вирушити до кузенів. Близько полудня зайшла сусідка, яка повідомила, що її чоловік дізнався, наче Леон перебуває у тюрмі для політичних в'язнів, і його там допитували. Сусідчин чоловік не знав, чому мій муж опинився у в'язниці, але боявся, що Леона можуть забрати до ешелону, який цього дня вирушає у Росію – мабуть, на Сибір. Сусід пообіцяв діяти якомога швидше і сказав мені негайно принести у в'язницю передачу з однією-двома сорочками, білизною та дещицею харчів. Він пояснив, що коли передачу приймуть, то це означатиме, що Леона залишать у тюрмі. Але, якщо повернуть, то це буде сигналом, що він уже на шляху до Росії.

Я залишила Єву в кузенів і пішла додому готувати передачу, а відтак поквапливо вирушила до в'язниці, розташованої за кілька миль на околиці міста. Дорогою я наштовхнулася на чоловіка, який нас колись обманув і видурив гроші буцім на аванс за кімнату. Він уже чув, що трапилося з Леоном, і сказав, наче зможе звільнити його за потворно велику суму грошей, яку слід дати йому негайно. Я сердито на нього глипнула і сказала, що надто поспішаю, тож не маю часу на розмову. Дорогою до в'язниці я думала про те, в якому жахливому світі ми живемо: я опинилася у моторошній ситуації, а

цей тип хоче витягнути з мене більше грошей, ніж я змогла б нашкребти, навіть продавши останню сорочку і позичивши у родичів і друзів. Ба більше, я знала, що він у жодному разі не зміг би нам допомогти.

Коли я прибула до в'язниці, сотні людей уже чекали там, чи приймуть їхні передачі. Я зайняла чергу. Після безсонної ночі та майже доби без їжі, я була слабкою й вичерпаною. Іноді мені здавалося, що я уже не можу стояти далі під палючим сонцем. Та якось мені таки вдалося дістатися до віконця, де службовець оглянув передачу, а потім узяв її. Відтак він сказав чекати в іншій черзі, де я зможу дізнатися, чи прийнято передачу. Коли я встала у другу чергу, сонце вже не було таким гарячим. А коли дісталася до віконця, то вже й почало сутеніти. Передачу мені повернули. Я здригнулася – отже, Леона відправили на Сибір. Ридаючи, я вирушила просто до моїх кузенів, де сусіди знову пообіцяли з'ясувати наступного ранку, що ж трапилося. Я була абсолютно вичерпана, і вирішила повернутися на ніч додому, щоб побути там із Євою.

Приїхавши, я лягла з Євою у наше ліжко і заснула, навіть не роздягаючись. Мене розбудив стукіт у двері. То був Леон. Він був ще більш вичерпаний, ніж я, але розповів, що ж трапилося. В п'ятницю уранці, коли я пішла з Євою продати дещо із вживаного одягу, щоб придбати продуктів на вихідні, він вирішив сходити на прийом до адвоката стосовно виїзних віз у сусідні країни, особливо до Австрії. Щойно він увійшов до кабінету того адвоката, двоє поліцейських його арештували. Коли ж він сказав їм, що прийшов на прийом до адвоката, ті відповіли: його тут немає, про-

те Леон матиме нагоду пояснити, чому він хотів потрапити до нього на прийом, у поліцейському відділку. В кабінеті у адвоката знаходилися ще декілька осіб, яким, мабуть, сказали те ж саме. Усіх їх повідомили, що відведуть до відділку у супроводі двох поліцейських. Дорогою їм не можна було дивитися ліворуч, праворуч, вперед чи назад, а тільки вниз. Якби хтось спробував до них підійти, їх застрелять.

Позаяк вони перебували неподалік від того місця, де ми мешкали, Леона просто заціпило, адже ж хтось знайомий міг його побачити і спробувати привітатися. Втім, вони без ускладнень прибули до поліцейського відділку, і його відправили у камеру. Увесь день він сидів сам, голодний. Пізніше, щойно він заснув, його розбудили і повели на допит. Леон казав їм щиру правду, але запитання були закручені таким чином, щоби спробувати його змилити. Подібну процедуру повторили пізніше тієї ж ночі та знову вранці. Щоразу, коли наглядач бачив, що Леон заснув, він його будив і забирав на допит. Уранці йому дали трохи поїсти, а потім відпустили. Я впевнена, що чоловікові допомогло втручання сусіда моїх кузенів, у іншому разі він міг би опинитися у в'язниці на невизначений термін.

Після цього інциденту стало ще зрозуміліше, що ми мусимо виїхати з Польщі, перш ніж Леон загине. Він провадив тоді вкрай пасивний спосіб життя. Чоловік не міг працювати лікарем, бо поляки убивали євреїв-лікарів у їхніх власних кабінетах. Він не міг також заробляти на прожиття будь-яким іншим чином усе з тієї ж причини: у нього була дуже виразна єврейська зовнішність. Він проводив більшу частину свого часу, догляда-

ючи за Євою, а я в цей момент купувала і продавала вживані речі, щоб заробити грошей. Ми ледве зводили кінці з кінцями.

13

Дехто з перемиських друзів Леона мешкали в той час у Варшаві й частенько приїжджали до Катовіц придбати вживаного одягу для перепродажу у Варшаві за вищими цінами. Вони часто приходили до нас попоїсти і зберігали свій товар, позаяк ми мешкали неподалік від центру міста. Я вирішила з'їздити до Варшави, і не тільки, щоб заробити більше грошей, але й спробувати отримати візу в одному з численних тамтешніх консульств. Насамперед я хотіла зайти до американського консульства, адже ми зверталися туди за візою в 1938 році, і нам повідомили, що ми внесені до списку черговиків, і наша черга підійде в 1941 році. Відповідь із консульства дивом пережила війну, тож я мала для початку бодай якийсь офіційний папір. Леонові друзі запросили мене зупинитися у них, тож я придбала два чоловічих пальта й трохи іншого вживаного одягу, спакувала усе це у валізу та вирушила з Євою до Варшави. Я остерігалася залишати її з Леоном на випадок, якби з ним щось трапилося.

Поїздка до Варшави залишиться свіжою в моїй пам'яті до самої смерті. Ми приїхали на вокзал рано-вранці, але не змогли знайти жодного транспорту до міста, тому йшли упродовж кількох годин – не певна, чи у вірному напрямку, – перш ніж побачили перший неушкоджений будинок. На багато миль довкола стриміли тільки купи каміння і

цегли, зруйновані будинки перетворилися у румовища, і жодної живої душі*. До війни Варшава була містом із двома мільйонами мешканців. Тоді я не надто добре її знала, але навіть якщо б і знала, то тепер мені б нізащо не вдалося зорієнтуватися серед цих руїн. Не було жодних вказівників, які провадили б перехожих, хіба що випадкові вуличні вивіски. Я просто йшла, тягнучи бідну Єву й валізу, згідно з певними вказівками, отриманими від наших друзів. Я дуже зраділа, коли ми нарешті зустріли бодай когось, хто підтвердив, що ми рухаємося вірним шляхом. Добряче пополудні ми натрапили на три цілих будинки вряд, і то був знак, що ми в правильному місці.

З'ясувалося, що до наших друзів завітали неждані гості, і наше перебування створюватиме для них незручності, але ми були до краю вичерпані й не мали іншого місця, щоб туди піти. Тому переночували на незручній невеликій кушетці, а вранці піднялися вдосвіта і вирушили до американського консульства. Чекати довелося довго. Нарешті підійшла наша черга, і ми потрапили у кабінет, де я показала співробітниці консульства надіслану нам письмову відповідь і запитала про візу. Молодиця взяла у мене картку і понесла її консулові. За кілька хвилин вона повернулася і сказала, що доведеться повторно подати афідевіт; задекларована у 1938 році можливість надати візу втратила чинність. Вкрай роздосадувана, я зажа-

---

* Унаслідок знищення Варшавського ґето і придушення німецькими окупантами Варшавського повстання 1944 року загинули бл. 700.000 мешканців міста, центральна частина була зруйнована повністю, а місто загалом від 70% до 90%, з вулиць після війни довелося прибрати 20 млн. кубічних метрів руїн. – *Прим. пер.*

дала прийому в консула. Мені було дуже непросто дістатися сюди з Катовіц, і гадаю, що заслуговую принаймні побачитися із ним. Молодиця знову взяла картку і пішла назад до консула. Вона повернулася із тією ж відповіддю і запевнила, що консул нічого не може зробити для нас. Усі мої сподівання розбилися на друзки.

Мені вдалося поговорити з болівійським і чилійським консулами, проте і їхня відповідь була негативною. Ми вирушили назад до друзів, але так втомилися від ходіння, що довелося часто зупинятися відпочити. Була вже майже ніч, коли ми прибули на місце, а друзі чекали нас на вулиці. Вони сказали, що дуже стурбовані, бо уже не раз траплялися випадки, коли людей затягували уночі в руїни і силоміць відбирали у них одяг і все, що вони мали із собою. Тих, кому пощастило, відпускали голими, проте цілими й неушкодженими.

Ми краще спали уночі, позаяк були ще більш вичерпані. Наступного ранку я одягнула два чоловічих пальта, зібрала решту речей у вузлик, і рушила з Євою на базар, щоб продати наш товар. Я ледве вторгувала дрібніші речі. Добряче пополудні я збула за розсудливу ціну пальто одному чоловікові. Він сказав, що мабуть знає ще когось, хто неодмінно придбає інше пальто, і спитав, чи не могли б ми сходити разом до нього додому, аби його друг міг побачити цей товар. З різних причин я повірила тому чоловікові, та й оскільки було вже занадто пізно, щоб повернутися до моїх друзів, я погодилася. І не прогадала. Коли ми дісталися до помешкання нового знайомого, то зустріли там його дружину і дітей. Вона запропонувала нам чогось поїсти, а відтак прийшов його друг і придбав пальто. Вони дозволили нам переночу-

вати на дивані, а вранці я повернулася до друзів, забрала свої речі та вирушила на вокзал. У мене було таке відчуття, що ми не здужаємо прожити ще один виснажливий день у Варшаві. Ми прибули до Катовіц уранці та негайно повкладалися у ліжко. Транспортування важких речей болісно далося мені взнаки, але я не могла заснути; розчарування через невдачу з візою було надто дошкульним, і ми з Леоном довго обговорювали, що ж його діяти далі.

Невдовзі Єва захворіла, певний час у неї трималася висока температура, і ми вирішили звернутися до педіатра. Той порадив якомога швидше вивезти дівчинку з Катовіц, адже місто розташоване у регіоні вугільних копалень, і тут сильно забруднене повітря. До війни ми працювали в психіатричному шпиталі в Отвоцьку, одному з найкрасивіших курортів поблизу Варшави. Він розташований у лісі, де повітря прозоре й чисте. Ми з Леоном вирішили, що Єва і я повернемося до Варшави, а звідти виїдемо на два останні літні місяці до Отвоцька. Я придбала вживаного одягу, щоб заробити грошей, і вщасливої дороги.

До Варшави ми приїхали рано-вранці, я швидко продала речі, щоб ми змогли вирушити до Отвоцька ополудні. Коли ми прибули туди, то не змогли одразу знайти якогось транспорту. Нарешті з'явився чоловік із ручним візком, який погодився довести нас до місця, де здавали в оренду кімнати з правом користуватися кухнею. Я поставила наш багаж, підсадила Єву на візок, і ми рушили. Чоловік біг так швидко, що я не встигала за ним, Єва почала плакати за мною. Я благала перевізника рухатися трохи повільніше. Майже через дві години ми дісталися до орендованих кімнат.

Вони були непогані й недорогі, до того ж я зраділа, коли виявилося, що поруч літує приятелька-землячка з мого рідного містечка. Її чоловік служив у російській армії й наприкінці війни втратив ногу, а тепер перебував у військовому шпиталі на лікуванні. Вона показала мені, де можна придбати їжу. Я увесь свій час присвячувала Єві, і вона незабаром повністю видужала.

Минув місяць. Ми часто листувалися з Леоном, який, здавалося, добре радить собі на самоті, але одного чудового дня сусідка прибігла сказати мені, що він тільки-тільки прибув. Леон вирішив приїхати, щойно почув, що з'явилася можливість відправляти з Варшави листи за кордон. Ми дуже хотіли написати нашим родичам у Канаді та Сполучених Штатах, а ще – обійти низку інших консульств, щоб отримати візу будь-куди, аби лиш поза межами Польщі. Сусідка погодилася посидіти з Євою, а ми на світанку наступного дня рушили до Варшави. Перша річ, яку ми там зробили, – відправили рекомендовані листи моєму братові Віллі та Леоновому дядькові. (Пізніше ми з'ясували, що доки вони не отримали цих листів, то не знали, чи ми ще живі, і що трапилося з іншими членами родини.) Вони відразу ж зателефонували моєму дядькові, який хотів побачити листа. Брат переслав йому нашого листа за умови, що той поверне вісточку назад. Леонів дядько попросив мого дядька, який мешкав у Нью-Йорку, щоб той приїхав і почитав листа у нього, бо боявся, аби вісточка не загубилася десь на пошті.

На місці, у Варшаві, ми отримали паспорти, але вкотре зазнали невдачі у консульствах. Тож ми повернулися до Отвоцька, де Єва достоту світилася від щастя, побачивши нас, а ми – побачивши її. Ми

залишилися там іще на місяць, написавши кузенам у Катовіце, щоб ті час від часу навідувалися до нашої кімнати, поки ми повернемося. Два місяці перебування в Отвоцьку дуже добре відбилися на Єві та на усіх нас. Однак, наближалася осінь, і нам довелося повернутися в Катовіце, щоб з'ясувати, як пережити зиму.

Після повернення я вирішила обійти консульства в Катовіце і почала з австрійського. Мені дозволили зустрітися із консулом, тож я пояснила йому, що ми розуміємо – знадобиться багато часу, аби потрапити до Сполучених Штатів, але чи не могли б ми перебратися до табору для переміщених осіб (D.P.) в Австрії, щоб спростити цей процес. Він одразу ж дав мені необхідну транзитну візу. Це стало для мене великою несподіванкою, позаяк на законних підставах транзитну візу надають лише тому, хто має основну візу і мусить перетнути дорогою до пункту призначення територію іншої країни. Проте, я була щаслива і вдячна йому, тож не ставила жодних запитань. Наш університетський приятель опинився в той момент у Катовіце і благав мене спробувати отримати візу також і для нього. Я почекала кілька днів, а потім так само без проблем отримала візу і для нього. Він повернувся до Катовіц через тиждень, і знову благав мене отримати ще кілька віз для своєї кузини та її сина. І знову ж таки, я без зусиль отримала їх. Ми домовилися, що разом виїдемо з Польщі найближчим часом*.

* Загалом від гітлерівського геноциду в Польщі врятувалися бл. 90 тис. євреїв, ще бл. 160 тис. приїхали до кінця 1946 р. з СРСР в рамках репатріації; станом на початок 1950 р. із цих 250 тис. емігрували на Захід та до Ізраїлю 170–180 тис. – *Прим. пер.*

За останні два-три місяці перебування в Катовіце ми підготували доволі харчів, борошна, цукру і гречки. Також домовилися з нашими варшавськими друзями, що вони нас зустрінуть на тамтешньому вокзалі, адже було вкрай складно пересісти із катовіцького потяга на прямий із Варшави до Відня, позаяк вони зупинялися далеко один від одного, а часу було обмаль. Хоча наші друзі вчасно прибули на умовлену зустріч і зуміли зайняти для нас місце у віденському потязі, але мусили розділитися – двоє зустрічали нас, а третій у той час боронив наше місце. Увесь багаж було важко перетягнути навіть з допомогою тих двох, а після того, як ми сіли у потяг, то зрозуміли, що одна важлива валіза кудись зникла. Ми не могли втямити, як таке трапилося. Леон побіг до катовіцького потяга, і перш ніж потяг рушив, таки знайшов нашу валізу у дверях вагона. Ми з Євою дуже переймалися, що він не встигне вчасно повернутися, я нервово виглядала його на вагонній приступці, аж поки побачила, що муж повертається.

Ніхто не поставив під сумнів чинність наших віз, і ми безперешкодно перейшли австрійський кордон. До Відня ми прибули вранці. Жодного транспорту не було, але ми знайшли чоловіка з ручним візком, завантажили у візок наш багаж, а самі пішли слідом за ним. Наші друзі порадили недорогий готель, в якому їхні родичі зарезервували для нас номер, і ми відразу там оселилися. Придбати їжу було неможливо, тож, якби ми не привезли власних запасів, звичайно, голодували б.

Разом із нашими друзями ми вирішили негайно пошукати роботу. В Польщі ми доволі довго приховували, що є лікарями, але тепер попросили в Об’єднаного комітету розподілу фондів

(***JDC****), щоб нас призначили працювати лікарями в таборах для переміщених осіб. Представники ***JDC*** поінформували, що постійно існує велика потреба в лікарях у Зальцбурзі, Гофґаштайні або Бадґаштайні, отож через кілька тижнів ми зважилися на переїзд. Дорога з Відня до місця призначення пролягала через російську зону поділу Австрії, де нас зупинили російські офіцери і почали розпитувати, хто ми, звідки і куди їдемо. Один із наших друзів відповів, що ми греки і прямуємо додому. Більше запитань не було, і ми благополучно перетнули радянську зону.

Після прибуття до Зальцбурґа, нас скерували безпосередньо до табору в лісі. У великому бараку мешкали від 40 до 50 осіб, усі ми спали на двоярусних ліжках. Гуртові вбиральні, – одна для жінок, інша для чоловіків, – були влаштовані надворі. Мені це здалося дуже неприємним, адже іноді туалетом були змушені користуватися кілька осіб водночас, і в мене почалися запори, бо я просто не могла цього робити у товаристві інших людей. На щастя, ми пробули там недовго, адже наближалася осінь, а табір був неопалюваний.

Згодом ***JDC*** перевів нас до табору Ріденбурґ, розташованого ближче до осередків цивіліза-

---

* American Jewish Joint Distribution Committee – Американо-єврейський об’єднаний комітет розподілу фондів, відомий також під назвою «Джойнт» (фонетичне відтворення англійського слова «об’єднаний»), благодійна організація, фінансована насамперед американськими єврейськими організаціями та приватними особами, у 1945–1952 роках була головним розподілювачем коштів на допомогу бл. 250 тис. євреїв, які мешкали у таборах для переміщених осіб, і членів уцілілих європейських єврейських громад. – *Прим. пер.*

ції, який містився у цегляних будинках із невеличкими залізними грубками в кожній кімнаті. Більшість мешканців селили у великих кімнатах із розрахунку понад 50 осіб на приміщення, але ми, лікарі, отримали окрему невелику власну кімнату. Нам також видали три залізних ліжка, два невеликих столи, лави, шафу і залізну грубу. Наскільки вдалося, ми зробили кімнату зручною, понакривавши наші валізи скатертинами й використовуючи їх як нічні шафки. Ми відразу взялися до праці в табірному шпиталі. Леон завідував відділенням стаціонару тілесних захворювань, але дбав і про принагідних психічно хворих. Коли такий пацієнт потребував госпіталізації, його переводили на огляд до місцевого психіатричного шпиталю, позаяк у таборі не було жодного необхідного обладнання. Я обслуговувала дуже перевантажене амбулаторне відділення для тілесних хвороб і бігала до дитячої поліклініки.

У таборі Єва пішла до школи. Викладали у школі переважно івритом, але вона також вивчала англійську. Серед біженців були деякі наші старі друзі, а завдяки Єві у нас з’явилися нові приятелі. За якийсь час ми зажили там цілком непоганим товариським життям, часто відвідували театральні та оперні вистави в Зальцбурзі, їздили до Гофґаштайну, Бадґаштайну та інших чудових місцин у Альпах. Харчувалися ми на табірній кухні, окрім того, за нашу роботу отримували доплату продуктами та невеличку заробітну платню.

JDC невдовзі доручив Леонові на додачу до його роботи в таборі організувати іще шпиталь в Галлайні. На світанку він вставав і їхав на авто до Галлайну, де працював півдня. Пополудні він

оглядав своїх підопічних у табірному шпиталі. Вперше після війни ми відчували себе вільними і позбулися страху. Тим не менше, ми, як і раніше, сподівалися почати нове життя на своєщині, і палко хотіли якомога швидше покинути табір.

14

Ми листувалися з моїм братом Віллі в Канаді та нашими дядьками у Нью-Йорку, але вони, мабуть, не могли прискорити нашої імміграції до жодної з цих країн. Проте, ходили чутки, наче ***JDC*** незабаром реєструватиме бажаючих вирушити до Канади чи Сполучених Штатів. Ми з надією чекали. Зима минала, повернулося наше повсякденне життя. А навесні почалася реєстрація на перевезення до Канади тих, чиї родичі в Канаді зможуть заплатити за поїздку. Нас серед них не було. Віллі написав, що зв'язався із Єврейським Конгресом* у Монреалі, і йому пообіцяли, що вони неодмінно доправлять нас. Ми поцікавилися, чому нас не внесли до списку, і почули, що незабаром відбудеться інша реєстрація на додатковий транспорт, і ми, мабуть, поїдемо ним. Це нас розчарувало, адже наступний транспорт мав вирушити не раніше кінця літа.

---

* Йдеться про Canadian Jewish Congress – асоціацію єврейських громад, політичних і громадських організацій, яка серед іншого координувала переселення європейських євреїв, котрі постраждали від Голокосту, до Канади; найбільші її осередки містилися в Торонто і Монреалі. – *Прим. пер.*

Після того, як люди почали залишати табір, нам запропонували більшу кімнату в іншому будинку. Щойно ми туди переїхали, почалася реєстрація. Через кілька тижнів ми мали пройти медичне обстеження і чимало аналізів, а відтак почати готуватися до мандрівки. Наші валізи, які пережили війну, були вже надто пошарпані, і годі сподіватися, що вони зможуть витримати тривалу подорож. Звісно, валізи б розвалилися, а ми б загубили частину наших речей. Тож ми вирушили в торговельну дільницю Зальцбурґа – пошукати якихсь валіз, але нічого не знайшли. Врешті-решт ми почули про чоловіка, який робить чохли для валіз із легких ковдр або цупкої постільної білизни, отож пожертвували на цю справу наші ковдри.

Нарешті настав день, коли ми із групою мешканців нашого табору вирушили до німецького порту Бремена, щоб чекати там на корабель. Ми покинули табір на початку січня 1948 року і мусили ще кілька тижнів очікувати у переповненому бараку, де в одній кімнаті спали 15–20 осіб. Харчування було недостатнім, але ми, на щастя, завчасно підготували провізію. Через три тижні ми піднялися на борт пароплава «Генерал Старджес».

Це військове судно мало вантажопідйомність у 10.000 тонн. Позаяк фактичне навантаження складалося лише з кількох тонн, а океан у лютому дуже бурхливий, корабель метляло навсібіч, ніби м'яч. Щойно ми вирушили, як відчули закачування від хитавиці. Чоловіки та жінки залишалися в окремих каютах. Я і Єва отримали верхні полиці у невеличкій каюті, а дві нижні призначалися для літньої жінки та жінки з немовлям. Уночі, коли судном шпурляла дика хитавиця, я безугавно блювала і відчувала таку слабкість, що навіть не

могла голову підвести, аби поглянути, що там діється з Євою. Вона постійно стогнала, а коли хитавиця стала вкрай брутальною, вигукнула: «Я боюся, що впаду!» Все, що я могла зробити, – це просити її міцно вчепитися в залізну штабу біля узголів'я ліжка, як це робила я. Якщо б ми цього не зробили, то, безумовно, попадали б із полиць і поламали собі кості. Я намагалася постійно з нею говорити, боячись, що коли мала засне, то може впустити штабу й упасти з ліжка. (Ще й через місяць після прибуття до мого брата Єва буде, як і раніше, триматися вночі за узголів'я.)

Упродовж кількох днів ми не могли ні їсти, ні рухатися. Леонові повелося дещо краще, і він заходив кілька разів на день, щоб умовити нас бодай випити трохи принесеної ним рідини, але ми нічого не могли втримати у наших шлунках. Ми подумали було, що може трохи фруктів (яких ми не мали) допомогли б нам утриматися від блювоти. Леон випадково натрапив на корабельного лікаря-американця і спитав, чи не міг би виміняти трохи американських сигарет на дещицю фруктів. Лікар радо на це погодився. Леон виміняв у нього кілька блоків сигарет на два яблука, відтак лікар сказав, що вони можуть зустрічатися щодня на тому ж місці, і кожного разу він приноситиме йому трохи плодів. Проте, він ніколи більше не з'являвся, і Леон не зміг знайти його упродовж решти мандрівки. Ми не робили з цього проблеми, а насолодилися двома яблуками, що дозволило стримати блювання.

Ми прибули в Галіфакс, що у Новій Шотландії, 11 лютого 1948 року. Трохи почекавши в порту, сіли на потяг, який прямував до Монреаля і мав доправити нас просто у Перт у провінції Онтаріо, де від 1930 року мешкав Віллі. Потяг зупинився в

Монреалі, чимало людей вийшли назустріч своїм родичам. Проте ми знали, що наш пункт призначення – Перт, і не збиралися виходити. Раптом підійшов чоловік, представився Мартіном Педовічем, шурином Віллі, і сказав нам, що мій брат чекає на вокзалі в Монреалі. Ми повинні поспішати і зійти, перш ніж потяг вирушить далі. Після всього, що пережили під час війни, ми були вкрай недовірливими і не могли втямити, звідки цей чоловік знає, хто ми такі, й чому Віллі не прийшов до нас сам. Чоловікові не одразу вдалося переконати нас у тому, що він той, за кого себе видає, і що Віллі не прийшов до нас особисто, бо його не пропустили в потяг. Ми взяли наш багаж і вийшли.

Віллі біг назустріч. Усе наче огорнув туман, коли нас везли просто до будинку Педовічів, де на нас уже чекали моя тітка, кузени та інші родичі, яких я навіть не знала. Для усіх, хто прийшов нас зустріти, відбувся великий прийом, але у мене уже не було сили стримуватися. Я зламалася і заридала, журно повторюючи: «Чому ми вижили, чому нам судилося вижити, коли решта наших родичів, наші батьки, сестри і брати загинули такою жахливою смертю?» Лише з-поміж моїх найближчих родичів я втратила батьків, сестру і зятя, їхніх сина й дочку підліткового віку, другу сестру й зятя, їхнього восьмирічного сина, врешті, улюбленого двадцятирічного брата. Ми також втратили тіток і дядьків, їхніх дітей і онуків. Мій чоловік втратив батьків, бабусю, брата і невістку, а також любу сестру, тіток, дядьків, кузенів.

Після прийому родичі посперечалися, в кого ми ночуватимемо. Всі хотіли запросити нас до власного дому. Врешті-решт ми пішли ночувати до моєї тітки та кузенів. Після сніданку Віллі забрав нас ав-

том і, перш ніж вирушити до його будинку в Перті, повіз на зустріч із деким з-поміж своїх друзів. Під крижаним дощем ми приїхали до будинку одного з них у місцевості Сміт-Фолз, залишили там авто і продовжили мандрівку до Перта потягом.

Був уже час вечеряти, коли ми приїхали додому до Віллі й уперше побачилися з його дружиною Лілі та двома їхніми дітьми, Ерлом і Міріам. Мої дядько й тітка та кузен із Нью-Йорка також були там, і я раділа, що бачу їх. Вони провели кілька днів із нами, а відтак нас відвідав Леонів дядько із Нью-Йорка. Я ніколи з ним раніше не бачилася, проте Леон помітив, що він змінився. Дядько виглядав набагато старшим, втратив почуття гумору і бажання спілкуватися. Пізніше, коли ми відвідали Нью-Йорк, його рідні розповіли, що ці зміни в ньому трапилися раптово, коли на початку війни він дізнався, що його улюблений брат, мій свекор, став однією з перших жертв Гітлера у Польщі. Після цього він впав у депресію, не міг ні їсти, ні спати, і мусив лікуватися.

Відпочивши більш-менш упродовж тижня, ми почали відвідувати вечірні курси англійської мови для іммігрантів. Ми не знали і слова, але через кілька тижнів зрозуміли, що ця наука нічого не дає: більшість учнів були сільськими господарями, які ледве могли читати. Вони потребували три години, щоб подолати одну сторінку. Ми попросили Віллі пояснити викладачеві, як для нас важливо досягти поступу у вивченні мови, щоб ми змогли взятися до праці. Нам дозволили певний час відвідувати уроки вищого рівня, але там слухачі просунулися занадто далеко. Віллі поговорив із викладачем і попросив його давати нам приватні уроки раз чи двічі на тиждень, за які ми ладні були заплатити

трохи власних грошей. Викладач погодився, і ми засвоїли ази мови лише за кілька тижнів.

Єва почала ходити до школи приблизно тоді ж. У таборі вона дійшла до рівня третього класу, проте, коли ми вперше привели її до канадської школи, директор вказав на стіл і двері та попросив назвати ці предмети англійською. Вона не змогла. Тож Єву відправили у перший клас, від чого вона дуже засмутилася. Втім, через два тижні вона випередила увесь свій клас із арифметики та інших предметів, і вчителька перевела її до другого класу. Але дочці й далі ставили погані оцінки з англійської мови, і щоразу, коли вона отримувала низький бал, їй було так соромно повертатися додому, що вона йшла надвір поплакати. Щоразу, коли Єва не приходила додому вчасно, ми здогадувалися де вона і йшли за нею. Вона дорікала нам, за надто далекий переїзд, хоча вона хотіла залишитися в таборі у Зальцбурзі.

Як тільки наша англійська покращала, Леон вирушив до Монреаля шукати роботу. Він дізнався, що ми мали би почати з річної інтернатури, але в Квебеку, щоб отримати сертифікат на право займатися лікарською практикою, слід було мати канадське громадянство та здати іспити в Раді Домініону. Позаяк це передбачало принаймні п’ятирічний термін очікування, ми вирішили натомість переїхати до Торонто, де обоє вступили в інтернатуру, але не було й мови, щоб бодай наблизитися до Корпорації лікарів і хірургів* для

---

* Йдеться про College of Physicians and Surgeons of Ontario (Корпорацію лікарів і хірургів Онтаріо) з штаб-квартирою в Торонто, офіційний орган, який надає право займатися медичною практикою та стежить за дотриманням фахових стандартів. – *Прим. пер.*

отримання сертифікату, поки не покращає наша англійська.

Нам хотілося якомога швидше зіп'ятися на ноги, адже нам обом було в ті часи далеко за тридцять, і хотілося б уже пожити на своєщині. Інтернатура починалася 1 липня, але нам порадили розпочати практику на місяць раніше, щоб наздогнати інтернів попереднього року. Це означало, що ще два місяці потрібно чекати у Віллі. Ми мешкали в його родині уже понад шість тижнів і турбувалися, чи це не занадто обтяжливо для нашої невістки. Позаяк надходили пасхальні канікули, Віллі запропонував з'їздити до Нью-Йорка, аби побачитися з усіма тими родичами, з ким ми ще не зустрічалися. Він доправив нас в Оттаву, отримав дозвіл на виїзд у Штати, і ми вирушили автом до Нью-Йорка.

Там ми зустрілися з низкою родичів, які були щасливі побачити нас. Якось увечері вони запропонували чималому гуртові рідні зібрати для нас датки. Ми були здивовані й заборонили це робити. Менш ніж через два місяці ми почнемо працювати в Торонто і на власний розсуд порядкуватимемо тим, що заробимо. Нас образило, що вони можуть бодай подумати, наче ми потребуємо благодійності. Проте, ми б не відмовилися позичити грошей в одного-двох родичів – це справді дуже б нам допомогло, – але ніхто нам кредиту не запропонував. Коли ми звернулися з цим до одного з кузенів, той сказав, що не годен дати більше ста доларів. Ми знали, що він може дати більше, але погодилися і на таку позичку, позаяк потребували трохи готівки. Коли ми почали працювати в Торонто, наша платня становила 75 доларів щомісяця, і щойно назбиралися перші сто доларів, ми повернули кузенові борг, переказавши гроші поштою.

15

Ми втішали себе думкою, що тільки-но почнемо працювати, як усе зміниться. Слід перечекати ще два довгих місяці, перш ніж почнеться наша інтернатура у шпиталі «Гори Сінай». Ми також знали, що муситимемо залишити Єву у Віллі в Перті, де вона вчилася у школі, адже ми не мали змоги винайняти для неї помешкання за ту маленьку платню, яку нам пообіцяли, а самі збиралися оселитися у шпиталі. Ми намагалися вивчати англійську, щоб удосконалити її за ті місяці, що залишилися. Два тижні ми провели із кузеном у Монреалі, що до певної міри допомогло скрасити наше очікування.

Коли ми прибули до шпиталю «Гори Сінай», все виявилося новим і складним, адже ми просто ще не володіли англійською мовою на достатньому рівні. Інші лікарі були дуже заклопотані, і коли вони говорили нам щось про пацієнта або давали передопераційні чи післяопераційні доручення, ми зазвичай не могли зрозуміти, що ж вони сказали. До того ж, вони не бажали повторювати сказаного. Втім, адміністратор виявився чудовою людиною. Він одразу ж спробував зробити так, щоб ми почувалися комфортніше, замовив для нас уніформи й білі туфлі та постарався знайти вчителя англійської, який міг би займатися з нами кілька вечорів на тиждень.

Хоча у шпиталі налічувалося тільки 120 ліжкомісць, але плинність пацієнтів була доволі високою, і четвірці інтернів доводилося важко гарувати. У червні ще можна було якось терпіти, бо залишалися додаткові інтерни з попереднього року. Проте ситуація стала майже нестерпною, коли

вони звільнилися, адже ми були двома із трьох інтернів, бо відтоді шпиталь не міг знайти четвертого. Ми працювали надмір годин, починаючи о восьмій ранку, коли очищали шкірні покрови перед операціями, відтак напружено працювали увесь день у клініці нещасних випадків, заповнюючи історії хвороб та картки медичного огляду і приймаючи пацієнтів, а увечері й уночі працювали в лабораторії та приймали пологи. Нам також було дуже самотньо без Єви. Кожні кілька тижнів, коли випадав вікенд, ми намагалися побувати у неї в Перті. У липні Єві видалили мигдалини, і в період видужання вона мешкала разом із нами у нашій квартирці для інтернів.

Адміністратор казав нам і не потикатися до корпорації лікарів, поки ми не вдосконалимо свою англійську. Через чотири місяці роботи з пацієнтами та вивчення англійської мови, ми вирішили, що не лише достатньою мірою розуміємо її, але й доволі непогано спілкуємося, тож час звертатися у корпорацію. На жаль, ми з'ясували, що хоча тут і не вимагають наявності громадянства (як у Квебеку), проте відмовляються нам обіцяти щось певного, перш ніж ми успішно закінчимо річну інтернатуру. Ми вирішили дізнатися про умови в корпораціях інших провінцій. Саскачеван був єдиною з-поміж них, де могли б гарантувати нам отримання сертифікату на право займатися лікарською діяльністю після річної інтернатури, отож незабаром ми звернулися і були прийняті на роботу до тамтешнього шпиталю сірих монахинь*.

---

* Сірі монахині – популярна назва римо-католицького жіночого ордену монреальських сестер милосердя, члени якого опікуються шпиталями в Канаді. – *Прим. пер.*

Адміністратор шпиталю «Гора Сінай» виявив велике розуміння, коли ми пояснили йому, що мусимо робити те, що покращить нашу перспективу.

Леон першим вирушив на оглядини умов у шпиталі сірих монахинь, а ще, позаяк ми хотіли, щоб Єва переїхала до нас, мав пошукати для неї помешкання. Тож я поїхала у Перт, спакувала свої речі та сіла з Євою на потяг до Реджайни. На жаль, Леон зумів знайти квартирку для Єви лише на протилежному від шпиталю кінці міста. Вона містилася у доволі пошарпаному будинку літнього подружжя, але зате дівчинка мала б власну кімнату неподалік від школи, що було важливим чинником у жорсткому холодному кліматі Саскачевану.

У шпиталі сірих монахинь працювати було легше. Хоча тут налічувалося 500 ліжко-місць, але працювали від 16 до 18 інтернів, і ми не мусили гарувати кільканадцять годин поспіль. З'явилася змога ротації інтернатури – по два місяці для кожного в хірургії, терапії, педіатрії, онкології, акушерстві та гінекології, урології. Коли у нас не було викликів, ми проводили вечори з Євою, і принаймні один із нас намагався побути з нею щодня. Проте у шпиталі існували певні неписані правила. Скажімо, в Леона була дуже простора кімната з двома великими ліжками, великою шафою, силою силенною стільців, бюро і звичайним столом, але мені не дозволяли мешкати у нього. Мені дали крихітну кімнатку з мінімумом меблів у приміщенні для медсестер. Хоча сестра-настоятелька сказала нам, що Єву запрошують приходити і харчуватися з нами, коли ми не матимемо викликів, проте ми зазнали добрячого прочухана, коли її знайшли сплячою в ліжку у порожній Леоновій кімнаті. Хоча дитині було всього дев'ять років, їй довелося спати у моїй

кімнаті. Відтоді вона лягала в ногах мого маленького ліжка. Нам обом було вкрай незручно, і я зовсім не висиплялася, проте сестра-настоятелька була такою зажуреною через нас, що я не хотіла її смутити ще більше. Після того випадку вона уже не ставилася до нас так само прихильно, як раніше, а далі стало ще гірше.

Оскільки більшість із тих, хто приймали квартирантів, були зазвичай бідняками й тулилися у тісних помешканнях, Євина хазяйка попросила мене потримати у нас узимку її літні речі. Я повісила її короткі сукні в майже порожній шафі в Леоновій кімнаті. Коли ж настала весна, одна із сестер, обходячи помешкання інтернів і роздивляючись, що з речей слід пофарбувати, зазирнула в шафу. «Жіночий одяг у чоловічій шафі!» – вигукнула вона, і я негайно знову отримала від сестринастоятельки сувору догану. Відтоді, коли ми з нею зустрічалися, монахиня відверталася.

Упродовж цього року нас спіткало багато клопотів із квартируванням Єви. Літня жінка могла прийняти її тільки на два місяці, бо мусила їхати доглядати за хворою дочкою в Сполучені Штати. Ми відчайдушно намагалися знайти для неї інше помешкання, і незабаром зв’язалися з батьками Євиної однокласниці та подруги. Вони погодилися узяти її, але за умови, що вона житиме в одній кімнаті з їхньою дочкою. Хоча вони були доволі заможними і не хотіли брати грошей, але ми наполягли, що заплатимо їм таку ж суму, яку платили першій Євиній хазяйці. Приблизно через два тижні нам сказали шукати інше помешкання для дочки, бо такі візити порушують недоторканність приватного життя. Цим разом ми знайшли для неї кімнату в помешканні однієї незаможної

родини, де також була дочка, але Єві довелося змінити школу, і вона про це гірко шкодувала. Крім того, хазяйська дівчинка була дуже розбещеною і ревнувала до Єви, зробивши її життя нестерпним. Вона не дозволяла їй навіть наблизитися до своїх іграшок. На щастя, перш ніж її життя там стало справді неможливим, батьки іншої однокласниці запропонували їй оселитися з ними, і Єва казала, що вона відчула себе у їхньому домі так добре, як ніколи не відчувала себе у попередніх трьох єврейських родинах. Ці люди стали нашими друзями, і коли ми виїжджали з Реджайни, прийшли провести нас на вокзал і засипали Єву подарунками. Ми листувалися з ними ще багато років поспіль.

Коли в дочки закінчився навчальний рік, у нас попереду були ще два місяці інтернатури, тому ми прийняли запрошення Віллі, аби Єва провела літо у нього разом із його дітьми. Ми дуже турбувалися, що на Єву очікує далека мандрівка: вона мусила подорожувати потягом сама два дні й одну ніч. Я дісталася разом із нею до Вінніпега, а потім посадила її на потяг до Монреаля, де вона мала б пересісти на пертський потяг. Я намагалася розтлумачити ситуацію провідникові, але від нього так відгонило запахом алкоголю, що охоплював сумнів, чи він взагалі почув сказане мною. Ми безугавно непокоїлися, аж поки від Віллі прийшла телеграма, що Єва щасливо прибула у пункт призначення.

16

Упродовж річної інтернатури кожну вільну хвилину ми використовували для навчання, по-

чавши від патології, яка нам видалася дуже важкою. Коли ми заходилися читати підручник посторінково, то мусили зупинятися кожні кілька хвилин, щоб знайти слова і записати їх значення. Дійшовши до кінця сторінки, ми не могли втямити, що прочитали, і мусили знову і знову читати її, аж поки розуміли і слова, і зміст. Відколи Єва поїхала до Віллі, ми присвячували навчанню кожен вільний вечір і вихідні дні. Наша англійська поволі прогресувала.

Урешті-решт ми вирішили після закінчення інтернатури знайти собі роботу й оселитися в Реджайні. Хотіли спробувати позичити у Єврейського Конгресу трохи грошей, щоб скерувати усі наші зусилля винятково на підготовку до екзаменів Ради Домініону, бо лише цим шляхом можна було стати на ноги. У той час ми планували залишитися в Саскачевані, позаяк вважали, що тут умови для новачків будуть кращими, ніж деінде.

Помешкання було важко знайти, більшість людей відмовлялися прийняти сім'ю з дитиною. Врешті ми знайшли санітарку зі шпиталю, яка жила неподалік із двома хлопчиками у віці 10 й 12 років і погодилася винайняти нам квартирку із двох крихітних кімнаток на піддашші з правом користуватися кухнею. Ми збиралися тут зимувати, тож відразу почали працювати над тим, щоб перетворити у житло дві брудні комірчини. Жінка дала нам старого дивана і стола, а ми придбали розкладачку для Єви і невеличкого столика з чотирма стільцями. Решту обставили ящиками від помаранчів, перетворивши їх на книжкові полиці та шафки для одягу. Я купила трохи дешевої матерії та пошила штори й чохли. Ми намагалися, як могли, влаштувати собі домашній затишок за ті

мідяки, які мали, і коли Єва повернулася від Віллі, усе було готово.

Незабаром вона пішла до місцевої школи, а ми відновили наше інтенсивне навчання. Врешті-решт ми отримали сертифікати на медичну практику і сподівалися навесні податися у Монреалі на екзамени Ради Домініону. Але знову не так сталося, як гадалося. Наша нова хазяйка та її сини були надто гамірними, вони постійно билися і лаялися на сходах до помешкання. Мені було дуже важко приготувати їжу чи навіть просто розігріти напій для Єви, щоб хлопчаки не дошкулили мені, – вони свідомо розчісували волосся біля плити, щоб вода з їхніх гребінців бризкала на нашу їжу й напої. Життя було нестерпним. Коли надворі похолодніло, обидві наші кімнати на піддашші, здавалося, продуває наскрізь. Ми не могли заснути, як добре не вкривалися. Приблизно тоді ми отримали відповідь від Єврейського Конгресу, що нам не позичать грошей, і що доведеться звернутися до Конгресу в Монреалі. Але вирішили навідатися туди особисто і залагодити питання, поки не настав час іспитів.

Ми залишили свої речі на зберігання одному з друзів, а відтак написали Віллі, який переїхав із родиною до Монреаля, щоб попередити про наш приїзд, та забрали Єву зі школи. Коли ми прибули вранці до Монреаля, Віллі вже був на роботі. Невістка відчинила двері й дуже здивувалася, побачивши нас, позаяк ще не отримала нашого листа. Ми запевнили її, що відразу ж візьмемося шукати помешкання. Коли Віллі прийшов додому, він запропонував, щоб Єва залишилася у них, отож ми потребуватимемо лише одну кімнату і матимемо більше часу для навчання. Ми погоди-

лися. Він також сказав, що знає одного чоловіка в Єврейському Конгресі, який міг би нам допомогти.

Наступного дня ми віддали Єву до школи у сусідстві з будинком Віллі. Вона не знала французької, яку діти в її класі вивчали уже кілька років, тож моя кузина запропонувала використати свою дочку як репетитора, поки Єва не надолужить різницю. Ми були дуже вдячні, адже не могли оплатити репетитора і не знали французької до тієї міри, щоб допомогти дочці. За кілька тижнів все уже було гаразд.

Єврейський Конгрес обіцяв розглянути нашу справу дуже швидко. Ми знайшли гарну кімнату з правом користуватися кухнею і відразу ж переїхали туди й заходилися вчитися. Але й цим разом нам не вдалося уникнути бійок і чвар у родині нашої хазяйки. Мати врешті зізналася, що її дочка психічно хвора, тож її неможливо контролювати, а простеживши за поведінкою хворої, ми встановили, що вона страждає на параноїдальну шизофренію. За подібних обставин було вкрай важко займатися, але ми робили все можливе, часто замикаючись на 16 годин поспіль, і роблячи перерви тільки для їжі.

Єврейський Конгрес позичив нам гроші з розрахунку 50 доларів на щомісячну оренду і 16 доларів у тиждень на харчування та інші необхідні речі. Щомісяця хтось із нас – зазвичай, Леон – вистоював годинами в черзі, щоб забрати наш чек у сумі близько 115 доларів. Це було дуже мало, але, позаяк Єва перебувала у мого брата, ми зуміли вижити, харчуючись хлібом і кавою на сніданок і обід та гамбургером і картоплею увечері, й не могли дозволити собі фрукти або десерт.

Аж ось зима минулася. У квітні ми, ретельно заощаджуючи, зібрали кількасот доларів і вирушили здавати іспити у Раді Домініонів. Відразу ж після цього ми почали розглядатися за новим помешканням, щоб утекти від нашої хазяйки з її дочкою, і бути ближче до Віллі, аби Єва могла залишатися з нами, як і раніше відвідуючи ту саму школу. Це виявилося непростою справою, і нам довелося задовольнятися крихітною кімнаткою з правом користуватися кухнею в будинку шевця. Я ділила ліжко з Євою, а Леон спав на дивані. Запах шкіри у крамниці внизу був просто убивчим і викликав у нас часті головні болі, особливо у мене, але він, здавалося, не турбував нашого господаря і його дружину, мабуть, тому, що вони звикли до нього. Тим не менше, ми мусили триматися місця, поки не скінчився навчальний рік. Коли я згадувала про чудові будинки, де ми з Леоном народилися, то розуміла, як низько ми впали.

У травні підсумки іспитів з'явилися в газетах, наших імен у списках не було. Ми не склали. Тож з нетерпінням чекали докладних результатів, аби побачити, які дисципліни не зараховані. Ми були страшенно засмучені, адже так важко працювали над вивченням мови, зазнали такої фінансової скрути, щоб скласти іспити, відмовляли собі у найважливіших речах, і все марно. Виявилося, що нам доведеться повторно складати всі п'ять предметів, бо кожен із нас зарахував тільки два: Леон – патологію та терапію, я – патологію та організацію охорони громадського здоров'я.

Упродовж кількох важких днів ми втішали себе, що бувало потрапляли у скрутніші ситуації, але нам завжди вдавалося вижити. Адже зрозуміли, що система іспитів тут дуже відрізняється від євро-

пейської, тож ми не склали іспитів не через брак медичних знань. За всі довгі роки нашого навчання в Європі ми жодного разу не складали іспитів письмово, а лише усно, і тепер були впевнені, що коли б екзамени тут були усні, ми б їх склали.

Після цього наші пріоритети змістилися: ми вирішили, що краще і для нас, і для Єви буде зосередитися на пошуку роботи в психіатричному шпиталі. Ми не могли й далі концентруватися виключно на складанні іспитів, адже невідомо, коли нам це вдасться. Ми повинні заробляти гідну платню, утримувати домівку для себе і нашої дитини, покінчити з жалюгідним існуванням, яке почалося 1939 року і тривало 11 літ. У нас був досвід роботи в психіатрії ще з довоєнних часів і ми знали цілу низку європейських лікарів, які без досвіду чи іспитів працювали в психіатричних шпиталях за гідну заробітну плату. Тому ми надіслали листа із пропозиціями до шпиталів по всій країні, а також зняли відносно тихе помешкання, де Єва мала власну кімнату.

Перша відповідь на нашого листа прийшла від директора психіатричного шпиталю у Сент-Джоні, що в провінції Нью-Брансвік. Він дуже зацікавився нашим минулим досвідом і попросив про зустріч у Монреалі. Ми негайно відписали йому, повідомивши, що з нетерпінням чекаємо на дзвінок. Після того, як ми зустрілися, і він ознайомився з нашими можливостями, директор шпиталю запевнив нас, що знайде нам роботу за платню, якою ми залишимося задоволені. Він пообіцяв надіслати нам найближчим часом офіційне підтвердження цієї пропозиції.

Сподіваючись, що скоро дочекаємось кращих часів, ми продовжували подовгу працювати з під-

ручниками. Єва пішла до нової школи. Директор із Сент-Джона вирішив, що ми повинні в даний момент зосередитися на іспитах і прибути до Нью-Брансвіка одразу ж після повторного складання. Це означало, що доведеться знову економити до іспитів – і жити майже винятково на хлібі й картоплі. Пам'ятаю, якось ми з Євою пішли у булочну, щоб купити хліба. Вона побачила там шматок шоколадного торта і дуже його хотіла, але я мусила їй відмовити, бо знала, що коли куплю ці солодощі, то наступного дня ми залишимося зовсім без нічого.

Ми гарячково готувалися, адже надходив день іспитів. Щойно іспити закінчилися, Леон пішов до Єврейського Конгресу, показав там письмове підтвердження запрошення на роботу і попросив на додачу до нашого щомісячного чека надати нам кошти для проїзду в Сент-Джон. У Конгресі пристали на це, нагадавши, що з початку наступного року ми мусимо почати гасити кредит щомісячними платежами. Ми знову забрали Єву зі школи, спакувалися і покинули Монреаль.

Після прибуття у Сент-Джон у неділю вранці, ми залишили наш багаж у камері схову на вокзалі та зателефонували братовим друзям. Вони відразу ж запросили нас до себе і запропонували допомогти знайти пансіон, позаяк ми не могли собі дозволити жити в готелі. Наступного ранку була зустріч з адміністратором шпиталю доктором Мензіесом і ми попрохали його допомогти в пошуку постійного помешкання. Він був симпатичною людиною, і одразу ж заходився допомагати нам. Адже попросив свого секретаря потелефонувати і знайти нам квартиру, описав, за які ділянки ми будемо відповідати у шпиталі, та познайомив

нас із іншим лікарями, котрі показали нам, як влаштований заклад. Єва читаючи чекала на нас у нашому новому кабінеті.

Наступного ранку доктор Мензіес допоміг нам прийняти рішення стосовно квартири й особисто зателефонував власникові. Він запропонував нам скористатися шпитальними ліжками та меблями і надав шпитальну вантажівку, щоб перевезти речі в нове помешкання. Незабаром усе влаштувалося. Було чудово після стількох років позбавлення приватності опинитися у нашому власному просторі! Друзі переслали із Реджайни наші домашні речі, і тільки-но ми отримали перші зарплати, одразу ж придбали меблі для вітальні та ліжко для Єви. Ми найняли за розсудливу ціну теслю, щоб він змайстрував інші потрібні нам речі. Проте мусили поводитися ощадливо, адже нам довелося повертати узятий у Конгресу кредит, але ми почувалися цілком комфортно й затишно.

На той час Єва уже перейшла до шостого класу. Вона дуже тішилася, що ми маємо власне помешкання, і це надзвичайним чином відбилося на її шкільній науці. Напередодні Різдвяних канікул її директор сказав нам, що і він, і решта вчителів гадають, що коли учні повернуться, дівчинка повинна перейти у сьомий клас. Якщо ми погодимося, їй дадуть на канікули додаткове завдання, і якщо вона добре його виконає, то їй дозволять перейти до наступного класу. Ми побоювалися, що Єві забракне часу, щоб виконати його, позаяк збиралися провести канікули разом із кузенами в Нью-Йорку, але директор переконав нас, розповівши, що вчителі завше намагаються знайти їй додаткове навантаження, адже вона дуже швидко усе розв’язує. Ми поступилися. Єва завжди ціка-

вилася вивченням нових предметів, і відразу ж заглибилася у свої книжки. Компетентний психолог із Монреаля, який працював у нашому шпиталі, провів тестування її інтелектуального коефіцієнту, і в неї виявився дуже високий показник. Він також мав певність, що дівчинка повинна перейти у старший клас, або ж їй стане нудно.

Ми чудово провели час у наших родичів у Нью-Йорку, а відколи перебралися до Сент-Джона, перед нами відкрився інший світ. Розплатившись за меблі та інші придбані побутові речі, ми почали збирати гроші на відпустку і купувати одяг, позаяк у нас його майже не було.

Ми також подружилися в Сент-Джоні з багатьма людьми і знову почали провадити товариське життя. Багато з наших нових друзів мали прекрасні будинки, і ми щосили намагалися поліпшити наше помешкання. Єва у другій половині дня відвідувала школу івриту, брала уроки балету й фортепіано. Вона була першою в рейтингу сьомого класу. У нас були добрі стосунки з лікарем Мензіесом та рештою персоналу шпиталю. Минуло небагато часу, і ми почали називати його «наш шпиталь», – це було місце, де високо цінували нашу працю.

Напровесні виникли певні клопоти з нашою квартирою: потік дах, і деякі з наших речей були пошкоджені. Орендодавець обіцяв, що спробує відремонтувати крівлю, але це не допомагало: в Єviній кімнаті стеля протікала, від чого приміщення виглядало жахливо. Якось доктор Мензіес довірчо розповів нам, що незабаром звільниться квартира на території шпиталю і, хоча є й інші лікарі, котрі радо б її винайняли, він насамперед хоче запропонувати її нам. Нова квартира була

набагато кращою, ніж та, де ми тепер мешкали, а оренда нижчою, тому ми відразу погодилися. Ми заплатили штраф у розмірі місячної орендної плати у нашому старому помешканні та приготувалися до переїзду. Доктор Мензіес знову прислав шпитальну вантажівку і жвавого чоловіка нам у поміч. Цей переїзд був дещо складнішим, ніж попередні, адже тепер ми мали більше крихких речей, які слід було добре запакувати. Попри клопоти з переїздом у новий будинок, ми були дуже задоволені. Тепер ми мешкали на терені шпиталю і могли ходити обідати додому. Єдиним недоліком було те, що ми мусили супроводжувати Єву до автобусної зупинки, позаяк територією прогулювалися хворі, і ми не хотіли, щоб дочка ходила шпиталем сама.

Леон вступив до чоловічої сіоністської організації, я – до Гадаса-ВІЦО*. Чоловікові надзвичайно подобалося головувати на «Неґевських обідах»**. Після обіду ми зазвичай влаштовували у нашій

---

* Гадаса – одна з найбільших в Америці громадських організацій, жіноча сіоністська спілка, покликана сприяти охороні здоров'я та освіті в Ізраїлі; ВІЦО – англійська абревіатура Women's International Zionist Organization, назва Міжнародної жіночої сіоністської організації, яка займається переважно освітніми та молодіжними проектами. – *Прим. пер.*

** Починаючи з 1948 року в Канаді постала традиція влаштовувати серед прихильників сіонізму урочисті прийняття з нагоди виникнення Держави Ізраїль та для збору коштів до Єврейського Національного Фонду; свою назву ці заходи отримали через те, що зібрані гроші скеровували переважно на розвиток інфраструктури у пустелі Неґев, відтак пріоритети змінилися, проте назва залишилася. – *Прим. пер.*

великій вітальні вечірку для почесного гостя, усього комітету й наших близьких друзів. Отже, насолоджувалися кожною миттю нашого громадського життя.

Наступного року, коли наближалися Пасхальні канікули, Євин директор знову наполіг, щоб вона спробувала із випередженням перейти до дев'ятого класу. До кінця року дочка очолювала рейтинг свого класу і виграла всі можливі нагороди, у тому числі золоту медаль. Влітку ми відправили її до табору «Кадіма»* у Новій Шотландії. Ми придбали авто й обоє намагалися навчитися ним керувати, що було нелегко. Коли доктор Мензіес пішов на пенсію, нам запропонували його величезне помешкання, і ми погодилися, лише попросили влаштувати незначний ремонт приміщення таким чином, щоб воно задовольняло наші власні уподобання. Новий шпитальний адміністратор доктор Ґреґорі погодився, зауваживши, що ми так симпатично облаштували нашу стару квартиру, що там нічого не довелося міняти перед вселенням нових орендарів. Ми придбали Єві піаніно, трохи нових меблів і штори. Дуже тішилися своїм новим домом і частіше запрошували до нас друзів. Тут ми прожили кілька щасливих років.

Єві доручили виголосити урочисту промову на церемонії бат-міцви, яку дочка розділила із сімома іншими дівчатами. Вона найкраще володіла івритом і очолювала рейтинг свого класу. Єва також дуже добре навчалася у старшій школі. Їй доручили виголосити прощальну промову на випускно-

* Дослівно на івриті «вперед», збіг із назвою створеної через півстоліття ізраїльської партії випадковий. – *Прим. пер.*

му вечорі класу, вона посіла третє місце у списку кращих випускників провінції. Закінчуючи школу, Єва була нагороджена майже всіма нагородами. Зрозуміло, ми дуже пишалися нею.

Проте, коли вона ще навчалася у старших класах, я сильно занедужала. Мене оглянув дуже добрий терапевт, але, позаяк усі мої тести дали негативний результат, було важко поставити діагноз. Менш ніж за три місяці я схудла до 90 фунтів* і вже не могла пересуватися. Мій лікар припускав, що я хвора на кахексію Сіммондса, невиліковний стан невідомої етіології. Він влаштував консультацію в клініці Лагей у Бостоні, де мене оглянув доктор Бартелз, один із п'яти консультантів короля Георга VI. Тієї миті, коли він потиснув мені руку, доктор Бартелз діагностував дуже серйозну токсичну форму гіпертиреозу, позаяк атрофувалися м'язи тенара. Після численних аналізів він порадив мені повернутися додому і вперто намагатися набрати вагу – навіть якщо доведеться пити літру вершків щодня, – а відтак повернутися на операцію. Через два тижні ми з Леоном приїхали до Бостона, де доктор Кетел мене прооперував. Цей хірург справив на мене велике враження. Я швидко підвелася на ноги, але не могла працювати упродовж майже трьох місяців. Доктор Ґреґорі та співробітники шпиталю часто відвідували мене, і я отримала за цей період повну зарплату.

Єва вступила до університету МакҐіл, коли їй було 15 років. Вона вирішила прослухати комбінований курс мистецтв і наук, позаяк не мала певності, в якому напрямку рухатиметься. Її відзначили чотирирічною стипендією МакҐіла, котра покри-

* Бл. 41 кг. – *Прим. пер.*

вала усі витрати: перебування в Королівському коледжі Вікторія, навчання, придбання книжок і кошти на кишенькові витрати. Пізніше їй була надана стипендія Дженерал Моторз у сумі близько 1100 доларів. Коли вона повернулася додому на Різдвяні канікули, то розповіла нам, що їй запропонували перейти просто на другий курс, але ми порадили їй відмовитися, адже вона була б набагато молодшою за своїх однокурсників.

Ми дуже втішилися, коли Єва навідалася на канікули додому. Нам страшенно бракувало її, коли вона поїхала вчитися, мабуть тому, що дочка була такою юною. Ми почали розпитувати про роботу в Монреалі, щоб могли мешкати усі разом. Леон написав на кафедру психіатрії університету МакҐіл, але отримав відповідь, що вони визнають лише два роки з його досвіду у шпитальній психіатрії, а щоб отримати диплом, він повинен відпрацювати ще два роки. Його прикомандирували до ветеранського шпиталю Королеви Мері. Я влаштувалася на роботу у шпиталь Дуґласа, який тоді називався Верденським протестантським шпиталем*. Доктор Ґреґорі із Сент-Джона надав Леонові річну відпустку зі збереженням повної платні, – він хотів переконати його повернутися, – а після тривалих дискусій відпустив на рік і мене, але без збереження платні.

---

* Так від 1924 р. називався заснований у 1881 р. Протестантський шпиталь для душевнохворих, розташований у районі Верден у Монреалі; у 1965 р. він був перейменований на честь відомого реформатора психіатрії та філантропа Джеймса Дуґласа; з 1946 р. афілійований з університетом МакҐіл, від 2006 р. називається Університетським інститутом душевного здоров'я. – *Прим. пер.*

І ось ми переїхали в Монреаль. Мій перший день на роботі був важким. Один із головних лікарів, який показав мені усе навколо, ні на мить не зупинявся, і мені було важко встигати за ним. Мені сказали, що в мої обов'язки входитиме догляд за ізолятором*, клінікою для штатних працівників та геріатричним відділенням. Я заперечувала, адже працювала упродовж низки років психіатром і була відірвана від цих галузей медицини, але мені сказали, що хтось же мусить це робити, і тим кимось буду я. Різниця між гуманним підходом у Сент-Джоні та у цьому шпиталі в Монреалі була, наче між небом і землею. Я відчула себе по-справжньому пригніченою.

17

Хоча ми могли вільно повернутися до Сент-Джона в будь-який момент, проте вирішили дати шанс нашому новому життю в Монреалі, аби спробувати бути ближче до Єви. Ми тимчасово поселилися в багатоквартирному будинку по вулиці Дорчестер, де орендували невеличку квартирку, сплачуючи за неї щотижня, але, коли зрозуміли, в якому злиденному кварталі розташований будинок, приглянули собі інше помешкання.

Коли з'явився розклад щоденних чергувань, я побачила, що мене поставили у графік на термі-

---

* У структурі психіатричного шпиталю від 1897 р. функціонувало відділення ізолятора (т.зв. павільйон Барджеса), де лікували пацієнтів із психічними розладами, які занедужали на тілесні хвороби. – *Прим. пер.*

нові виклики разом із ординаторами, я мала перебувати в шпиталі від 5.00 пополудні до 8.30 ранку, опікуючись усіма кризовими станами і приймальним покоєм, а потім працювати увесь наступний день. Я не поскаржилася директорові, з яким познайомилася напередодні й переконалася, що він – один із найбільш немудрих чоловіків, яких мені довелося спіткати. Натомість я поговорила з його секретаркою, яка зафіксувала моє здивування з того приводу, що, будучи штатним працівником, я, тим не менше, потрапила на термінові виклики. Вона погодилася, що це несправедливо, і обіцяла переказати мою скаргу директорові. Відтак я дізналася від неї, що графік буде змінено наступного місяця. Я впевнена, що якби поговорила з директором особисто, він знайшов би якесь виправдання, аби нічого не міняти, але йому, мабуть, стало соромно за свою несправедливість перед секретаркою. Я ж місяць кантувалася, ночуючи у шпиталі.

Ми знайшли зручні мебльовані квартири по вулиці Атвотер і винайняли їх на щомісячній основі, щоб мати змогу роздивитися за постійним помешканням для усіх нас, коли Єва повернеться з літнього табору «Кадіма», де вона працювала ватажкою. Упродовж наступного місяця ми продовжували шукати властиву квартиру і врешті зважилися на одну поблизу Леонового шпиталю і не надто далеко від університету МакҐіл, проте доволі далеко від мого шпиталю. Умеблювання було вбогим, проте ми прожили там цілий рік. Мені було важко займатися домом, я витрачала шмат часу в поїздках до шпиталю й назад, і коли поверталася додому, була вкрай втомленою.

У шпиталі я розривалася між ізолятором та іншими обов'язками, покладеними на мене. Я та-

кож брала участь у підготовці операцій, готуючи відомості для анестезіолога, що часто потребувало багацько часу. Мені доводилося повідомляти родичів, отримувати згоду на операції та розтини, взаємодіяти з громадським опікуном і залагоджувати чимало інших справ. У ті часи умови в шпиталі були дуже важкими. Упродовж багатьох років тільки керівництво і два старших психіатри мали власні кабінети; решта штатних лікарів і ординаторів були змушені працювати у гамірних палатах, сестринських пунктах або в перевантаженій реєстратурі. Коли я одного разу поскаржилася на це, мені запропонували скористатися невеликим приміщенням під сходами. То була дрібна темна діра під чинними східцями, якими постійно цокотіли угору і вниз люди, тож там годі було зосередитися.

Я домовилася, що візьму місячну відпустку в липні, а відтак ми знали, що доведеться повернутися в Сент-Джон, аби виконати наші зобов'язання. Я вирішила заявити про річну перерву, пояснивши у шпиталі в Монреалі, що взяла було річну відпустку у Сент-Джоні, а тепер мушу повернутися туди, щоб мати достатньо часу для згортання нашої квартири. Ми придбали в Монреалі невикінчений усередині будинок. Тому упродовж кількох тижнів проводили кожну вільну хвилину, працюючи з будівельниками, аж нижній поверх був викінчений, і ми змогли його здати в оренду. Коли через два місяці верхній поверх також був готовий, ми і його винайняли. Наприкінці року я отримала відпустку, але тільки на два тижні, а не на місяць. Нас дуже засмутило, що після такого важкого року нам скоротили відпустку, та ще й довелося скасовувати бронювання готелів і втрачати на цьому гроші.

З 1-го серпня ми повернулися у Сент-Джон до нашого помешкання і до наших обов’язків. Хоча там ми були по-справжньому щасливі, та все ж вирішили повернутися у Монреаль – до Єви і до нашого нового будинку. Ми залишили наш шпиталь на дуже хороших умовах і з потужними рекомендаційними листами. У той час, коли ми перебували у Сент-Джоні, призначили нового керівника шпиталю Дуґласа. Коли я повернулася на роботу, там на мене уже очікувало гасання між геріатричною палатою і клінікою для штатних працівників, як це було узгоджено раніше, але також було сказано, що я на додачу повинна знову узятися за ізолятор. Я пішла на прийом до нового адміністратора, і він неохоче погодився знайти когось іншого для роботи в ізоляторі.

Наступного року справи у шпиталі поточилися більш гладко. Я працювала з молодими хронічними хворими, і це мені набагато більше пасувало. Проте домашнє життя все ніяк не облаштовувалося. Ми переїхали в наш новий будинок, придбали кілька матраців, щоб було на чому спати, і позичили у моєї сестри столик для бриджу і стільці, щоб було на чому сидіти, але будинок був переважно порожнім. Ми витрачали мало не кожну вільну хвилину на догляд за вмеблюванням і плекання саду й газону. Тому були надзвичайно зайняті, але водночас щасливі, з нетерпінням чекаючи, коли комфортно заживемо в нашому новому будинку. Також почали заводити знайомства і мріяли заощадити гроші на мандри. Проте, усе поточилося інакше, аніж ми собі планували.

Леон закінчив дипломний курс і намагався практикувати приватно. Авторитетні психіатри неохоче давали скерування до нього, а позаяк ще

не існувало програми «Медікер»*, було важко очікувати оплати від багатьох із-поміж незаможних пацієнтів. Шпиталь Дуґласа запропонував йому працювати опікуном ізолятора та геріатричного відділення. Він вагався, зрештою Леон був тоді сертифікованим психіатром і хотів би працювати у галузі психіатрії. Але, позаяк він доволі добре знався на медицині, йому просто слід було освіжити в пам'яті методику лікування та призначувані ліки, і труднощів у ізоляторі не мало б виникати. Він погодився, давши зрозуміти адміністрації шпиталю, що працюватиме лише до часу, поки не з'явиться вакансія психіатра.

Та коли такі вакансії з'являлися, на ці посади брали інших, що дуже виводило Леона з рівноваги. Його також дратувало, коли у шпиталі один начальник, котрий стежив за всіма входами й виходами, ставився до нього, наче до малої дитини. Леон був невдоволений умовами в шпиталі, але намагався грати за їхніми правилами. Тому, коли адміністрація повідомила, що не має для нього посади на наступний рік, його це вразило. Чоловік працював у підпорядкуванні в німців і радянців, у шпиталях Польщі та Австрії, і він не міг зрозуміти, як вони можуть таке вчинити з ним тепер. Він день і ніч міркував, що ж він невірно сказав чи зробив, але не знаходив жодних підстав. Леон підійшов до іншого адміністратора за рекомендацією, щоб спробувати пошукати роботи в іншому місці, та отримав блискучий відгук. Навіть адміністратор, який перевіряв усі входи та виходи, ска-

* Medicare – урядова програма страхування здоров'я життя літніх людей, яка функціонує у Канаді з 1966 року. – *Прим. пер.*

зав мені, що для нього стало несподіванкою, коли Леонові не запропонували посади.

Я вирішила піти на прийом до директора після того, як він відмовився прийняти Леона. Директор сказав мені, що Леон не вписувався в організацію, але коли я почала вимагати докладнішого пояснення, то відмовився від подальшої розмови. Леон був розгублений і пригнічений. Він не міг ні спати, ні їсти і виглядав хворим. Коли він заходився шукати в околицях Монреаля іншої роботи, ми зрозуміли, що директор зачинив перед ним усі двері. Єдиною причиною, яку ми могли припускати, міг бути тільки його антисемітизм, про який ми уже наслухалися в іншому випадку. Деякі штатні лікарі, які не мали і частки Леонового інтелекту та почуття обов'язку, роками працювали у шпиталі Дуґласа, вельми поверхово ставлячись до роботи і ніколи реально не виконуючи своїх обов'язків.

Леон був так гірко розчарований усім цим, що вирішив проситися на роботу в Сент-Джоні, де його прийняли з розкритими обіймами. Коли завершився рік роботи у шпиталі Дуґласа, він поїхав працювати туди. Леон запропонував мені згорнути усі справи в Монреалі та їхати разом із ним, але то було не так просто. Єву у той час прийняли в медичну школу університету МакҐіл і вона мешкала в нашому будинку. Ми доклали стільки напруженої праці в розбудову цього дому, що було важко покинути його. Я вирішила залишитися в Монреалі на рік на той випадок, якщо в Леона з'явиться тут робота, і він зможе повернутися.

Леон приїжджав до нас на кілька днів, коли міг, ми з Євою робили те ж саме. Однак нам цього

бракувало. Ми ніколи раніше не жили окремо, і я напрочуд сильно сумувала за ним. Під час однієї зі своїх поїздок я зауважила, що він виглядає не найкраще і дуже схуд. Леон зізнався, що зауважив збільшені лімфатичні вузли розміром із горошину на правому боці щелепи. Я наполягала, щоб він зробив біопсію. Вона виявилася позитивною, йому поставили діагноз – лімфосаркома. Леона скерували до доктора Ловенштайна, відмінного гематолога і чудової людини.

Мені здавалося, що це кінець світу. Ми з Леоном були разом, відколи я у 19 років вступила до медичної школи. Ми разом набували досвіду, – дійшло до того, що певні речі нам однаково подобалися або не подобалися, – і я не могла собі уявити життя без нього. Місяці, які він провів у Сент-Джоні, були для мене дуже важкими, попри часті телефонні дзвінки та відвідини.

Доктор Ловенштайн без відома Леона викликав мене до шпиталю. Він спитав, чи хочу я, щоб Леон знав правду про свій стан. Я відказала: ні, рішуче ні, адже, хоча кажуть, що «поки ми живі, жива й надія», я також переконана, що «поки жива надія, живі й ми». Доктор гадав, що Леон проживе ще два або три роки, не більше. Ми домовилися, що він скаже, наче поставлено діагноз: гігантофолікулярна лімфома – це пограничний стан, який лікують так само, як злоякісну пухлину, щоб запобігти його перетворенню у злоякісну пухлину. Більшість людей можуть жити близько 20 років, перш ніж новоутворення стане злоякісним.

Я була збентежена й пригнічена, але мала твердий намір жити, як і раніше, повноцінним життям. Я пояснила Леонові, що для його лікування і

видужання найважливіша річ – щоб він оселився в Монреалі. Я також сказала йому, що він повинен приймати лише тих пацієнтів, які могли б відвідувати його кабінет у нас удома. Він зацікавився збиранням відомостей про судову практику позовів із питання реституції та низки інших напрямків.

Я потайки зв'язалася з доктором Ґреґорі, адміністратором шпиталю в Сент-Джоні, який відразу ж одписав мені, повідомивши, що надасть моєму чоловікові відпустку по хворобі, щоб той міг регулярно отримувати зарплату упродовж наступних шести місяців. Якщо він потребуватиме більше часу, то зможе пізніше одержувати пенсію. Відтак він написав Леонові, переказавши йому те ж саме у листі, який звучав, наче батьківське напучування синові.

Леон полегшено зітхнув, отримавши запевнення доктора Ґреґорі, і розпочав променеву терапію. Після третьої процедури йому стало так погано, як мені ще ніколи не довелося побачити за всі роки роботи в шпиталі. Він не міг сісти у ліжку, у нього потріскалися вуста і горло, шкіра на ногах, руках і сідницях. Шматки шкіри сходили, оголюючи під собою запалені м'язи. Доктор Ловенштайн оглянув Леона і висловив побоювання, що він може підхопити запалення легенів, але попередив, що подібна небезпека у випадку перебування у шпиталі була б іще більшою.

Я отримала місячну відпустку і залишалася вдома з Леоном. Спочатку, щоб годувати його рідкою їжею, я користувалася піпеткою. Аби запобігти утворенню пролежнів, я часто змінювала його позицію, залишаючи чоловіка лежати на м'якому гумовому кільці. Я постійно перебувала поруч, да-

ючи йому надію. Десь за два тижні він міг уже їсти перетерті страви і сидіти, підпершись подушками. Ще через тиждень він зумів зробити кілька кроків, щоб дійти до туалету. Він переконував мене повернутися на роботу, запевнивши, що зможе обійтися без мене.

Я вирішила спробувати. Я залишала йому їжу в холодильнику, а трохи напоїв і печива – біля ліжка. Коли траплялася нагода, я дзвонила йому з роботи. Єва намагалася так повертатися додому, щоб встигнути нагодувати батька обідом і побути з ним. У нас була хороша квартирантка, фахова медсестра, і вона також періодично перевіряла, як там справи у Леона. Поступово він зміг ходити і більше піклуватися про себе. Доктор Ловенштайн переконував його знову почати променеву терапію, проте Леон зі зрозумілих причин відмовлявся. Він поговорив із рентгенологом, котрий зізнався, що Леонові першого разу помилково дали надмірну дозу опромінення, що й зумовило вкрай хворобливий стан. Він запевнив, що цього не повториться. З великими сумнівами Леон відновив процедури. Тим разом усе пішло краще.

18

Узимку Леон виходив лише на процедури опромінення. Він поступово трохи набрав ваги, пожвавішав і знову повернувся до розгляду судових позовів у справі реституції. Часто відзначалося, наскільки добре він працював для блага своїх пацієнтів, не лише як психіатр, але і як адвокат, відстоюючи їхні права на компенсацію. Коли він

провадив справу, то йому майже ніколи не відмовляли.

Настала весна. Леонові покращало, відбулася помітна ремісія, тож я поговорила з Євою про перспективу мандрівки до Ізраїлю, де чоловік давно мріяв побувати. Також вирішили відвідати Європу, і я домовилася, що на якийсь час звільнюся зі шпиталю. Ми вирушили влітку 1961 року. Леон почувався краще, і всі з нетерпінням чекали омріяних тривалих канікул. Спершу ми поїхали до Лондона. Одного дня, коли я виходила з автобуса, який раптом почав рухатися і проволік мене по тротуару певну відстань. Мою ліву ногу важко покалічило, тож мене доправили у шпиталь, де з'ясувалося, що я порвала сухожилля. Моя нога уся посиніла і розпухла. Ми залишалися в Лондоні довше, ніж планували, а коли я одужала, вирушили у Париж. Там ми орендували авто і оглянули більшу частину міста та околиць, а відтак помандрували до Швейцарії, де, на відміну від Парижа, було чистіше, а мешканці – ввічливішими та доброзичливішими. Звідти ми рушили до Рима, Мілана й Венеції. Врешті, Єва мусила повернутися в Монреаль, щоб попрацювати улітку, а ми з Леоном полетіли в Ізраїль.

Те, як нас приймали в Ізраїлі, й досі оживає в моїй пам'яті. Ми прибули до аеропорту Лод дуже паркого пополудня. Літак був заповнений під зав'язку, штовханина в аеропорту була несамовита. Несподівано ми почули з гучномовця оголошення: «Доктор Дойч». До нас підійшов чоловік, провів нас через паспортний контроль, запитав про наш багаж і сказав нам йти за ним. Він представився речником міністра охорони здоров'я, Леонового близького шкільного друга. Міністр

охорони здоров'я почув від інших наших друзів, що ми приїжджаємо, і послав нам назустріч свого працівника. Понад 60 друзів і родичів також зустрічали нас в аеропорту, і кожен із них запропонував нам зупинитися у них удома. Врешті-решт ми вирішили залишитися у Леонового дядька, щоб не ображати його, і пообіцяли, що до кінця візиту побачимося з усіма іншими.

Після зустрічі з друзями в околицях Тель-Авіва ми оглянули решту цієї чудової країни, завжди повертаючись на вихідні до моєї найкращої університетської подруги Фріди Фрідман, яка мешкала у симпатичній віллі в Рамат-Ґані. Вона та її чоловік водили нас на прегарні пляжі, на концерти, на опери, п'єси та кінофільми. Леон почував себе добре, за винятком одного дня, коли зліг із високою температурою. Я відразу ж зателефонувала гематологові, якого доктор Ловенштайн порекомендував нам перед від'їздом. Наступного дня температура спала, Леон відчув себе нормально. Хоча нам дуже подобалося перебування в Ізраїлі, в глибині моєї свідомості завжди бриніла тривога, щоб Леон бува не зліг. Я також часто ловила себе на думці, а чи не помилилися ми, емігрувавши до Канади, а не до Ізраїлю. Леон від юних років був палким сіоністом – лідером молодіжного руху Ганоар Га'Іврі* – й усі його шкільні друзі брали з нього приклад. Чимало з них тепер посідають високі пости в ізраїльському уряді. Нам, безумовно, швидше вдалося б утвердитися в Ізраїлі, позаяк ми

---

* Ганоар Га'Іврі Аківа – скаутський сіоністський рух, заснований єврейськими студентами в Галичині та скерований на підтримку традиційних вартостей юдаїзму. – *Прим. пер.*

знали, як багато людей тут поважають нас. Леон міг би досягти високого професійного статусу, а я могла би піти працювати у той шпиталь, який мені подобається. Але я прагнула потрапити до моїх родичів у Канаді, і ми не могли передбачити тих труднощів, які нас там спіткали. Якось, ще до отримання посад у Сент-Джоні, ми спробували виїхати в Ізраїль, але забракло грошей на проїзд. А потім уже навіть Леон був переконаний, що ми достатньо побурлакували.

На зворотному шляху з Ізраїлю ми ще трохи покружляли Європою та повернулися додому. Наступний рік був сповнений злетів і падінь, коли йдеться про здоров'я Леона. Він спробував трохи займатися приватною практикою, продовжував брати участь у судових процесах із питань реституції, але у нього з'явилися сильні болі в ногах, і довелося посилити хіміотерапію. Побічні ефекти цього разу були не такі лихі, як у випадку першого опромінення, отож він міг і далі працювати. До весни відновилася ремісія, яку було виразно помітно і влітку, і восени.

Ми отримали запрошення від близьких родичів із Чилі, тому я взяла наступну акумульовану відпустку, і ми поїхали в Мехіко, а звідти у Південну Америку, в Перу, а далі – у гості до мого кузена в Аргентині, в Уругвай, де мешкали родичі моєї невістки. Ми побачили Бразилію та Барбадос і Бермудські острови, звідки вилетіли додому. Я вдячна долі, що ми з Леоном змогли так багато поїздити і зустрітися з багатьма нашими родичами, коли у нього ще було достатньо сили, щоб подужати ці виправи.

19

Єва закінчила медичну школу університету МакҐіл у 1963 році. Із іммігрантської квоти вона була єдиною єврейкою у своїй групі. Леон працював і почував себе добре, життя повернулося в нормальне русло, – нас часто запрошували в гості й ми провадили удома товариське спілкування. Коли настала зима, і я накопичила довшу відпустку, ми вирішили поїхати у круїз. На борту «Імператриці Канади» ми побували на Гренаді, в Кюрасао і в Сан-Томе. На зворотному шляху Леонові зробилося дуже зле. Він не міг навіть сісти, і коли я привела корабельного лікаря, той сказав просто: «Будемо сподіватися, що він зможе перемогтися». Коли ми прибули в Нью-Йорк, Леона зняли із корабля в інвалідному візку. Він був настільки слабкий, що ми були змушені заночувати в аеропорту, перш ніж Леонів кузен Альфред зміг прийти і допомогти нам дістатися на вокзал, щоб повернутися до Канади. Леон стогнучи лежав у потязі, а я лічила години і хвилини, аж поки ми повернулися в Монреаль. Єва чекала нас на вокзалі, разом нам вдалося доправити його додому в ліжко.

Я доглядала за ним, а він продовжив курс хіміотерапії, аж поки йому не покращало такою мірою, щоб я могла повернутися на роботу. Леонові іноді вдавалося попрацювати, але в певний момент він був змушений провести два тижні у шпиталі.

Наступного, 1965 року Єва оголосила про заручини. Ми знали, як палко Леон хотів побачити її заміжньою, тому вирішили призначити весілля на 19 вересня, напередодні осінніх свят. Леон узяв ак-

тивну участь у пошуках синагоги та інших приготуваннях до одруження дочки, хоча й не почував себе надто добре. Весільний вікенд перетворився на захопливе свято для усіх наших заміських гостей і друзів, справді, варте усіх докладених зусиль.

Єва та її щойно пошлюблений чоловік Фредерік вирушили у свій медовий місяць. Наступного дня наші орендарі згори випровадилися, і ми вирішили, що нам буде краще на верхньому поверсі, адже нижнє помешкання було для нас занадто велике, особливо, коли Леон потрапив до шпиталю, а я залишилася сама. Посеред усього цього Леонові стало дуже зле, дошкуляв важкий головний біль і біль у яснах. Йому було важко їсти чи пити, і він насилу міг сидіти у ліжку. Я увесь тиждень кидалася від його ліжка до горішньої квартири, щоб приглянути за малярами, штукатурами та іншими робітниками, які готували для нас цей поверх, а водночас працювали на нижньому, щоб туди могли вселитися наступні квартиранти. Добрих шість тижнів знадобилося, щоб ми повністю перебралися, позаяк я щодня працювала, і лише вечорами та на вихідні була вільною.

Леонові покращало, він наче знову народився. Ми спробували поглянути на речі простіше, я регулярно ходила на роботу, а Леон паралельно зі своєю приватною практикою взяв величезну кількість судових справ про реституцію. Єва з чоловіком повернулися з весільної подорожі та переїхали у свою нову квартиру. Вона готувала докторат з генетики і була доволі зайнята. Дочка із зятем приходили на вечерю раз-двічі на тиждень, кілька разів ми принагідно виходили кудись разом. Аж ось настала зима. Кожні кілька тижнів Леонові знову й знову ставало зле, і щоразу був інший кло-

піт: то серце, то розрив селезінки тощо. Він часто казав: «Минулого року я більше хворів, ніж почувався добре».

З наближенням весни я злякалася, що Леон більше не захоче влаштувати седер у нашому домі так, як він це завжди робив. Ми бувало запрошували понад 20 осіб, і вони завжди дивувалися його прекрасному співові, тлумаченням і роз'ясненням. Перед святом ми зробили велике прибирання і, як завжди, придбали новий одяг для седеру, але усе це завжди потребує додаткових зусиль. Я навіть не хочу говорити про Пасху того року: я так боялася, що Леон в останній момент занедужає, і ми будемо змушені скасувати седер… Наші друзі зрозуміють, але ж це особливий вечір – національне свято на згадку про те, як ми стали нацією, і кожен єврей відчуває, наче він у гурті зі своїми близькими друзями і родичами. Це немислимо – бути окремо в цей вечір.

Десь за два тижні до седеру Леон сказав, що, позаяк відчуває себе не надто добре, він гадає, що на родинній трапезі нам слід обмежитися тільки Євою, її чоловіком та його батьками. Він спробував було увечері вийти до гостей, але швидко посилився важкий біль у животі, і він був змушений лягти. Я наготувала нашим гостям вечерю і час від часу зазирала до нього, а коли вечір закінчився, полегшено зітхнула.

Цикл тривав. Леон то почував себе ліпше, то виникав рецидив. У кращий період ми вирішили взяти участь у роботі Всесвітнього конгресу з психіатрії в Мадриді, в Іспанії, завернувши дорогою в Париж, щоб побачитися з Леоновим кузеном Кубою та його дружиною Трудою. В обох місцях ми чудово провели час. Я була дуже щасливою, що

Леон тішився усім навколо, але зауважила, що він легко зривається на гнів, коли йому щось не подобається. На зворотному шляху ми зупинилися в прекрасному Алжирі, але коли вирушили додому, Леонів стан погіршувався. Довелося дуже довго чекати на літак з Парижа до Монреаля, ми обоє були вичерпані. Наступного дня я пішла на роботу, а коли пополудні потелефонувала Леонові, він сказав, що занедужав тяжкою діареєю. Чоловік стрімко схуд, ми не могли спинити діареї упродовж десяти днів, але після цього він знову ожив.

Незабаром у Леона трапилося незначне підвищення температури, і його забрали в гематологічне відділення шпиталю. На вихідні жодних аналізів ніхто не робив, і йому дозволили повернутися додому. У неділю ми разом із Євою та її чоловіком пішли, щоб побачити, як споруджують містечко Експо’67. Пізніше він казав мені, як тішився, що побачив його. Тієї ночі він повернувся до шпиталю востаннє.

Наступного ранку різко підвищилася температура. Ординатор і медсестри спробували збити її, відчинивши всі вікна та обмахуючи Леона рушниками, а він голий лежав у ліжку. Увечері помічник гематолога сказав йому, що він захворів на запалення легенів. Леон відповів: «Це кінець. Я не маю опірності для боротьби з пневмонією». Мені було прикро, що він сказав правду, я не бачила в цьому потреби.

Відтоді він постійно говорив про свою смерть. Він сказав мені, що зробити після того, як він помре, і неодноразово повторював, що коли б Єва народила дівчинку, то він хотів би, щоб її назвали на честь його матері. Він запропонував мені з’їздити в лютому наступного року в Ізраїль, як ми і плану-

вали, щоб поставити пам'ятник його сім'ї. Було нестерпно боляче постійно слухати його розмови. Я покликала до Леонового ліжка його кузена Кубу, що трішки допомогло, але той мусив повертатися до Нью-Йорка того ж вечора. Наступного дня Леон знову безугавно говорив і сам зрозумів, що уже не може спинитися. Я провела ніч у шпиталі, а коли зайшла наступного ранку до його кімнати, він сказав мені, що здивований, бо пережив цю ніч.

Близько дев'ятої години того вечора прийшла Єва і відправила мене додому, адже я страх як втомилася. Тієї миті, коли я повернулася додому, пролунав телефонний дзвінок – телефонував Леон, який сказав, що мусить повідомити щось важливе. Я відповіла, що хочу зняти пальто і прилягти, нехай він зателефонує вдруге за кілька хвилин. Він уже ніколи цього не зробив. Я подзвонила до шпиталю, але чергова на комутаторі відмовилася з'єднати з його палатою, позаяк хворим уже час було спати.

Наступного ранку я кинулася до шпиталю. Леон був виснажений і не міг говорити. Близько полудня у нього трапилися судоми і його доправили в реанімацію. Решту дня й усю ніч він перебував без свідомості. Вранці, коли я увійшла до його палати, він розплющив очі. Коли прийшов гематолог, Леон навіть зміг підняти руку, торкнутися свого носа, і зробити все те, що казав лікар. Це було диво. У певний момент він жестом показав мені принести папір і ручку, що я і зробила. Перше слово, яке він написав, «гортань», було розбірливим, вся решта – ні. Я досі бережу цей папірець.

Посеред ночі кров'яний тиск у Леона критично впав. Рано-вранці наступного дня, після лікарського обходу, я зайшла до кімнати і побачила, як медсестра від'єднує респіратор. Мій чоловік по-

мер. Біль був таким нестерпним, що усе, чого мені захотілося, – це побути разом із Євою. Я вибігла, щоб знайти її.

На похорон приїхали наші родичі з Нью-Йорка, а відтак ми з Євою тиждень перебували у шіва. Люди приходили і йшли увесь день, висловлюючи співчуття, і молилися разом із нами у встановлені терміни. Моя колега, яка ніколи не була присутньою при шіва, дивувалася на те, скільки людей побувало в моєму домі.

Коли закінчився тиждень шіва, Єва повернулася у свою квартиру, і почалася моя самотність. Я сиділа одна у нашому великому помешканні, часто голосно розмовляла зі своїм чоловіком, хоча побоювалася, що сусіди можуть нас підслухати. Я впала в розпач, і все у мені боліло від самотності. Я відчувала себе втішеною, лише коли опинялася у товаристві дочки, але вона була зайнята своєю роботою та власним чоловіком і домом, тому я не надто часто її бачила. Знадобилося трохи часу, аж я змогла повернутися до повсякденних занять, залагодити усі питання із убезпеченням тощо.

Як я й обіцяла Леонові, я з'їздила в Ізраїль, щоб узяти участь у церемонії садіння дерев на згадку про його родину. Вона відбулася в лісі на півдорозі між Тель-Авівом і Єрусалимом, у Яар Герцль, Бен Шемен. Керен Каємет блискуче провела цю церемонію, на яку прийшли чимало людей, які говорили про свою дружбу з Леоном. Коли я відкривала пам'ятник, то навіть мене вразила його краса. Щоразу, коли я відвідую Ізраїль, я бачу ліс і милуюся тим, як швидко він росте.

Я повернулася до Канади і заходилася працювати, хоча не найкраще почувалася на людях і зазвичай обідала сама, а не разом із іншими в кафетерії.

Через кілька місяців народилася моя перша онука, і вона дещо розрадила мою самотність. Я часто залишалася з нею на вихідні, коли Єва і Фредерік бували на медичних конференціях.

Коли настало літо, я почала роздивлятися за надгробком для Леонової могили. Ми з Євою вибрали для нашої з Леоном могили чорний африканський мармур і великий камінь на двох. Ми також вирішили вигравіювати імена Леона, моїх батьків, братів і сестер у нижній частині надгробку, щоб пам'ятали бодай їхні імена. Багато наших друзів і родичів прийшли на відкриття надгробка, яке припало у дуже важкий для мене і Єви день.

Але і цього було замало. Мені хотілося зробити більше для Леона, людини такого інтелекту й таланту, що принаймні частина його нотаток не могла відійти у забуття, залишившись набутком хіба для онуків. Мені йшлося про 700 історій тих людей, які пережили Голокост і яким він допомагав добитися реституції, але не зміг укласти з них книгу, як планував, бо забракло здоров'я. Наша колега, чудовий психіатр і друг, погодилася спільно зі мною видати книгу, а ми разом із Євою вибрали для публікації 50 історій, а також додали розділи, присвячені різним аспектам Голокосту та його психіатричним наслідкам, написані фахівцями в цій галузі. Робота над книжкою тривала кілька років.

Надходила Пасха. Єва і Фредерік вирішили провести свята на Ямайці, яка мені дуже подобається, але я була неготова сісти за седерний стіл так, як це колись багато разів чинила разом із Леоном, оточена нашими родичами та друзями. Упродовж Пасхального тижня я щовечора поверталася додому з роботи і вечеряла тільки на кухні. І розмовляла лише з друзями, якщо вони телефонували.

20

Минуло багато років. Я подовгу працювала у шпиталі, де очолювала підрозділ, який обслуговував понад 400 пацієнтів. На додачу до моєї роботи у клініці, я, разом із двома відомими дослідниками – доктором Гайнцом Леманом і доктором Томасом Баном – втілила низку дослідницьких проектів у галузі психофармакології. Мені це так сподобалося, що коли мене запросили на штатну посаду науковця, я погодилася, пішовши з посади шпитального лікаря. Врешті-решт я стала координатором науково-дослідного відділу Дуґласа, де працювала упродовж майже шести років, аж поки відділ розпустили, а я повернулася на свою попередню посаду. Проте, я продовжувала працювати разом із доктором Леманом як науковий співробітник відділу психофармакології університету МакҐіл ще близько десяти років. Ми втілили кілька проектів, включно з розрахованими на п'ять і десять років тривалими дослідженнями пацієнтів із депресією, які проводили на замовлення Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) у Женеві.

У червні 1977 року народився мій онук Марк, і я проводила увесь вільний від роботи час, допомагаючи Єві з дітьми. Єва очолювала відділ генетики Монреальського неврологічного інституту, вони з Фредеріком часто їздили на наукові конференції, а я залишилася з дітьми. Я розжилася на кабінет у Монреальському центральному шпиталі, позаяк багато з пацієнтів, які страждали від депресії, перебували саме там, відтак почався новий проект

для ВООЗ – виявлення депресивних хворих у кабінеті загальної практики.

У 1979 році я вирішила продати будинок і переїхати у квартиру. Це виявилося доволі складно, а коли я нарешті переїхала, то зовсім розхворілася. Це тривало близько чотирьох місяців, аж поки я відчула себе краще і змогла працювати далі.

Мої онуки були для мене великим джерелом втіхи та задоволення. На мою старшу онуку Лізу дуже позитивно вплинула бат-міцва, невдовзі вона закінчила середню школу. Моя молодша онучка Анна зіграла в кількох п'єсах, у тому числі в «*Олівері*» та «*Оклахомі*», і я залюбки спостерігала за її лицедійством.

Якось, коли я доволі добре почувалася, то знову навідалася до Ізраїлю. Звідти я поїхала на тиждень до Єгипту, а відтак на Міжнародний психіатричний конгрес у Відні. Хоча я планувала зустріти Єву та Фредеріка з дітьми у Відні, проте не знала, в якому готелі вони зупинилися. Отож, після реєстрації у готелі я вирушила погуляти в парку поруч із Конгресом. Так співпало, що мій онук Марк чекав свою матір у тому ж парку, і коли він побачив, що я наближаюся, то одразу схопився і радісно вигукуючи підбіг, щоб мене поцілувати. Ми не бачилися лише три тижні, а він усе повторював: «Я так давно вас не бачив! Я так давно вас не бачив!»

21

Кілька років тому я ще раз навідалася до Ізраїлю, тим разом із Євою, Фредеріком і їхніми дітьми,

щоб гуртом узяти участь в урочистості присвоєння Леонового та мого імені кафедрі психофармакології в Єврейському університеті. То була моя давня мрія. Усією родиною ми прибули до Ізраїлю 13 травня 1985 року. 23 травня декан медичного факультету із вдячністю представив мене, а відтак я виголосила коротку промову, а Єва – трохи довшу. Друзі та родичі прибули звідусюди, попри те, що того дня дув *хамсин* (гарячий сухий вітер). Я дуже тішилася, що моя мрія нарешті втілилася.

Після нашого повернення з Ізраїлю Ені закінчила початкову школу з найвищими оцінками у своєму класі. То була прекрасна церемонія. А незабаром вона чудово себе зарекомендувала під час бат-міцви. Ені, так само як і Марк, якому тоді було вісім років, виголосили дуже милі промови на урочистому обіді, влаштованому того вечора.

1989 і 1990 роки були сповнені досягнень моїх онуків. По-перше, Ліза із відзнакою закінчила антропологію в університеті МакҐіл. Коли Ені закінчила середню школу, де вона була головою учнівського самоврядування, їй доручили виголосити на випускних урочистостях прощальну промову та відзначили медаллю генерал-губернатора. 16 червня 1990 року відбулася Маркова бар-міцва. Він достоту блискуче виголосив свою Гафтору. Проте я не змогла цілковито розділити з ним чудову сімху, бо щойно кілька тижнів тому втратила мого брата Віллі. Тим не менше, ця подія сповнила мене великою втіхою, так само, як і досягнення усіх моїх онуків.

Ліза в 1992 році здобула в Кембриджському університеті ступінь магістра у галузі соціальної антропології. Її дипломна робота була присвячена ефіопським євреям, відтак вона продовжила

свої дослідження у галузі медичної антропології ефіопських євреїв у Ізраїлі. Тепер Ліза навчається на другому курсі медичного факультету університету МакҐіл. Ені упродовж одного семестру навчалася за кордоном – у Єврейському університеті в Єрусалимі, і велося їй там чудово. Цього року вона закінчує навчатися на програмі Honours біології університету МакҐіл, а її ім'я внесене до почесного списку декана. Ені була відзначена стипендією імені Філіпа Ф. Вайнберґа, завдяки якій, перш ніж перейде на наступний курс медичної школи університету МакҐіл, зможе постудіювати історію медицини у програмі Wellcome Unit у Кембриджі. Марк цього року закінчить середню школу із дуже добрими результатами. Коментарі директора його школи із грудневого табеля варто процитувати: «Марк отримав найвищі оцінки з усіх предметів, із чим його можна привітати. Особливо вражають його незмінно високі бали за досягнення. Раніше мені ніколи не траплялися такі досконалі, як у нього, підсумки з фізики, однаково, і коли йдеться про контрольну роботу, і проіспит». А ще завдяки Марковим академічним пізнанням, гарній репутації, чеснотам й участі в усіх аспектах шкільного життя його обрали до товариства Cum Laude Society.

Нині мої онуки є найважливішою часткою мого життя.

ПРО АВТОРА

Доктор Міна Дойч (Dr. Mina Deutsch) народилася 24 грудня 1911 року в Озерянах, маленькому містечку в Галичині, яка в ті часи перебувала у складі Австро-Угорської імперії. Вона була однією з шести дітей у єврейській родині, котра належала до середнього класу. У 1931 році Міна вступила до медичної школи при німецькому університеті в Празі, де зустріла свого майбутнього чоловіка Леона, також студента-медика.

Через зростання впливів нацистів у Чехословаччині Міна і Леон, отримавши дипломи, повернулися до Польщі та одружилися в 1938 році. Вони почали працювати в психіатричному шпиталі неподалік від Варшави, але незабаром були змушені тікати на схід, до рідного Леонового міста Перемишля, де через шість тижнів після початку Другої світової війни народилася їхня дочка Єва.

За нацистського режиму Міну й Леона залучили до боротьби з епідемією тифу в Східній Польщі. Врешті-решт вони були змушені переховуватися, не раз дивом уникаючи смерті. Більшість їхніх родичів і близьких не пережили цієї війни.

Після війни Міна із сім'єю вісімнадцять місяців перебували у таборі для переміщених

осіб у Зальцбурзі (Австрія), аж до еміграції до Канади в 1948 році. Там вона мешкала в Реджайні (Саскачеван) і Сент-Джоні (Нью-Брансвік), відтак перебралася до Монреалю, де понад 20 років працювала штатним психіатром і дослідником у шпиталі Дуґласа.

У середині сімдесятих років Міна продовжувала працювати над дослідницькими проектами на факультеті психофармакології університету МакҐіл, опублікувала понад двадцять наукових праць. Вона завжди була активним прихильником Ізраїлю, входила до Міжнародної наглядової ради Єврейського університету в Єрусалимі. Леон помер від раку в 1966 році. Тепер Міна – пенсіонерка, мешкає в Монреалі разом із дочкою та онуками.

Січень 1994 р.

ЕПІЛОГ

Наступні 10 років, відколи «Історія Міни» вперше була оприлюднена, Міна Дойч жила повноцінним життям. У листопаді 1997 року вона разом із сім'єю з'їздила в Україну, щоб відвідати свій рідний дім навпроти церкви в місті Мельниця-Подільська та свою колишню гімназію у Львові. А також те місце, де була криївка, в якій вона з родичами ховалася у роки Другої світової війни. Літні селяни досі пам'ятають місцевих господарів, які їх переховували. Один чоловік, віком за вісімдесят, ходив колись до школи разом із її любим молодшим братом Леві, убитим 28-річним у Борщівському ґето 1943 року разом із їхніми батьками. У вересні 1999 року Міна у супроводі дочки і зятя побувала у Празі та відвідала свою медичну школу – місце, де вона прожила чимало щасливих років. Під час тієї ж мандрівки вона вперше після 1946 року навідалася до Польщі, щоб поглянути на будинок її свекрів у Перемишлі, де в 1939 році народилася Мінина дочка Єва, та побувати в Аушвіці, де загинули мати її чоловіка, його брати і сестри.

Міна кілька разів їздила у супроводі доньки та онучки до Ізраїлю. У 1997 році вона з гордістю оглядала матчі Маккабіади з регбі, в яких її онук Марк грав за канадську збірну. Востаннє Міна

навідалася до Єрусалима в травні 2000 року для участі у 75-літті Єврейського університету. Відтак вона була вшанована уміщенням її імені на Стіні Життя на горі Скопус. Міна відсвяткувала своє 90-річчя у 2002 році в оточенні родини, включно із племінником Філіпом Ґолдіґом, який разом із нею під час війни переховувався у криївці, та народженим у Канаді племінником Ерлом Кіммелем, який навчав Єву розмовної англійської, коли вони перебралися до Канади після війни. На цьому святі товариство Канадських приятелів Єврейського університету вшанувало Міну нагородою Алана Бронфмана. Її остання родинна мандрівка відбулася у травні 2004 року, коли вона побувала в Новій Шотландії та записала усні спогади в музеї «Пір 21» у Галіфаксі, у тому порту, куди вона прибула на кораблі 1948 року, щоб оселитися в Канаді. Міна дуже тішилася, коли здужала ще на власні очі побачити, як її дочка стала професором університету МакҐіл, як її онуки розпочали фахову кар'єру та знайшли собі подружні пари. Онучка Ліза, яка пішла бабусиними слідами і стала психіатром, вийшла заміж у 2002 році. Ені, стипендіатка Родса, також стала лікарем і здобула в Оксфорді ступінь доктора філософії в галузі організації охорони здоров'я. Марк завершує докторську дисертацію з біофізики в Гарвардському університеті. За тиждень до своєї смерті Міна потанцювала з Марком на його заручинах. Вона любила життя до останньої миті.

Травень 2005 р.

Прожиті життя*

Міна Дойч

Мати, лікар, дослідник

Народилася 24 грудня 1911 р. в Озерянах, Польща

Померла 3 жовтня 2004 р. в Монреалі природною смертю у віці 92 років

Міна Кіммель народилася у штетлі у Східній Польщі, першою в родині закінчила гімназію та університет. Вона вивчала медицину в Празі у 1930-х роках, там пережила, мабуть, найщасливіші дні свого життя, коли до неї залицявся її покійний чоловік Леон Дойч, також студент-медик. Вони побралися в 1938 році, а коли Міна була на восьмому місяці вагітності, спалахнула війна. Подружжя кинулося тікати на схід, до своїх родичів, але їхній потяг розбомбили, і решту шляху довелося долати пішки. Народження їхньої дочки Єви співпало у часі із початком нацистської окупації Польщі.

Лікарі Міна та Леон Дойчі мужньо пережили Голокост. Нацисти спершу змусили їх боротися з епідемією тифу в 17 селах, а відтак загнали хо-

---

* Ця колонка була надрукована в рубриці «Прожиті життя» газети *The Globe and Mail*, стор. A14, у понеділок 24 січня 2005 року. Друкується з дозволу *The Globe and Mail.*

ватися упродовж майже двох років у підземній криївці, облаштованій під курником. На них чигало багато небезпек, коли німецькі солдати ходили красти курей у селянина, який переховував це подружжя, чи пізніше, коли внаслідок весняного танення снігів криївка завалилася. Міна та Леон втратили у часи Голокосту батьків і кількох братів і сестер (разом із їхніми подружжями та дітьми). Минуть роки, і вони увічнять їхні імена, викарбувавши на надгробку в Монреалі.

Міна, Леон і Єва прибула до Канади в 1948 році на 21-й пірс у Галіфаксі з порожніми руками, не володіючи ні англійською, ні французькою мовами. Вони боролися за повернення їм статусу лікарів. Коли Міна почала у 1956 року працювати у шпиталі Дуґласа в Монреалі, психіатричні установи мали вкрай обмежені можливості, вона опікувалася 500 пацієнтами, і щоб оглянути їх усіх, потребувала цілого тижня. Вона була наполегливою, і врешті почула, як пацієнт, котрий роками мовчав, сказав їй: «Доброго ранку, лікаре Дойч». А ще вона була турботливою, наполягаючи, щоб для пацієнтів, які очікують прийому, сидячи на холодних, жорстких лавах, поклали диванні подушки. У тісній взаємодії з доктором Гайнцом Леманом, який запровадив у Північній Америці нейролептичні засоби, вони співпрацювали у дослідних проектах для Всесвітньої організації охорони здоров’я, підготували понад двадцять спільних наукових публікацій.

Міна була висококультурною людиною – володіла 10 мовами, кохалася в опері та літературі мовою їдиш, а водночас мала схильність до пригод і вражень, що спонукало її мандрувати та пізнавати усе нове довкола. На знак поваги до Єврейського

університету в Єрусалимі та за згодою його наглядової ради, вона створила фонд кафедри психофармакології імені доктора Леона Дойча і доктора Міни Дойч, що призвело до розвитку одного з основних препаратів для лікування хвороби Альцгеймера (рівастіґміну). Вона отримувала справжню насолоду, щороку відвідуючи наради кафедри в Ізраїлі.

«Бабі», як пестливо називали Міну онуки, вражала нас усіх своїми побутовими навичками – вона майстерно володіла голкою та ниткою, утримувала дім у бездоганному порядку, завжди було організованою і пунктуальною. Вона відіграла важливу роль у вихованні трьох своїх онуків, кажучи їм «мовчибозимно» так, наче це одне слово, або заохочуючи їх з'їсти поживну страву за допомогою таких хитрих назв, як «зупіпупі» і «тангімангі» – йшлося про суп і телячий язик. Фарширована риба, суп із галушками з прісного тіста, вареники – ось лише деякі страви, які вона готувала залюбки, кожну тонко приправляючи сіллю, а іноді й перцем. Вона давала онукові уроки хокею, допомагаючи йому одягати ковзани і хокейний обладунок, а відтак спостерігаючи, як він грає у гру, яку вона не зовсім розуміла.

Міна Дойч написала «*Історію Міни. Спогади лікаря про Голокост*» для своїх онуків, щоб навчити їх: не існує такої перешкоди в житті людині, яку б не можна було подолати завдяки рішучості та порядності. Вона мала неприборканий дух, котрий залишиться важливим рушієм нашого життя і взірцем для наслідування усім нам.

Ліза, Ені та Марк Андермани
(Мінині онуки)

IN MEMORIAM



Доктор Леон Дойч
1910–1966

Доктор Міна Дойч
1911–2004

Відгуки про книжку

«Видана у 1994 році автобіографія «*Історія Міни*: *Спогади лікаря про Голокост*» є однією з найбільш красномовних оповідей про Голокост»
Девід Піт, *The Halifax Chronicle-Herald*

«*Історія Міни* є ... вражаючим звітом про роки, прожиті у підпіллі, де за безпеку довелося платити усім своїм майном і медичними знаннями».
Анна Асімакопулос, *The Montreal Gazette*

«Читати *Історію Міни*... це наче слухати її авторку, доктора Міну Дойч, яка сидить на дивані та гортає разом із вами свій родинний альбом... Вона не Стівен Спілберг. Але Спілберг не пережив Голокосту і не вцілів у його вогні. Міна пережила і вціліла, вона пам'ятає про це. Тепер і її читачі пам'ятатимуть про ті часи».
Шерил Галперн, *The Canadian Jewish News*

«Наведені в цих майстерно написаних і ретельно відредагованих мемуарах описи Реджайни, Саскачевану, Сент-Джона, Нью-Брансвіка і Монреаля 1940–50-х років, свідчать, якою мірою змінилися відтоді ця країна та її суспільство».
А. Г. Мрозевські, *Canadian Book Review Annual*

«Її рішучість відбудувати після війни життя заново насичена перемогами й поразками. Подробиці її власного життя та життя її чоловіка справді надихаючі».
Jewish Book World

THOUGHTS FROM LISA

I am certain that my grandmother, Dr. Mina Deutsch, would be very proud to know that her grandson-in-law, Michael Prokaziuk, had made the effort to have her memoirs translated into Ukrainian, so that they could be read by his family and a wider Ukrainian audience.

Since the original book was published in 1994, Mina (affectionately known as 'Babi' by her grandchildren) traveled back to Poland and Ukraine with her family in 1997 and visited many of the places mentioned in the book where she had grown up and spent the war years. I was privileged to participate in this trip.

Michael and I traveled to Ukraine in May 2006, together with my parents and brother Mark and his wife Maria, at the time of a 'Czernowitz Reunion' in my father's hometown. This visit was especially meaningful as it was Michael's first chance to meet his relatives in Ukraine, including an aunt, uncle and many cousins, one of whom (Hala Skitchko) began the translation process for this book.

We were also able to visit many of the places described in the book, including my grandmother's birthplace of Jezierzany and her childhood home in Mielnica Podolska, the villages of Dzwiniaczka and Babince (now called Urozhaine) where they spent the

war years, and the larger town of Borszczow, site of the ghetto, as well as the city of Lwow (Lviv) where my grandmother went to high school and got married. On that trip, we were also able to meet Karolina Czorna-Matkowska, the sister-in-law of Mr. Krawczuk, the farmer who saved my grandparents and my mother. Mrs. Czorna-Matkowska was frail and blind, in her 80's. She recalled going to bed terrified every night of being discovered by the German occupiers and shot. She remembered my mother, Eva Deutsch, when she was 3 years old at the time of hiding. Mrs. Czorna-Matkowska was still living with her granddaughter and her children in Babince. Outside her home, the pastoral scene with cows, duck pond and rich green fields made for an incongruous reminder of the war that had taken place all around. Meeting her and hearing her recollections first hand made a great impression on all of us. There is a very moving photo in the book of my brother Mark sitting with her and holding hands. He was able to thank her, using the Polish language he learned from my grandmother, for helping to save her life all those years ago.

My parents, Drs. Eva and Frederick Andermann, made another trip to Ukraine, in October 2009, this time with Mina's nephew, Philip Goldig and his wife Lorna Gerson, for a very special ceremony organized by the Yad Vashem Righteous Among the Nations program and the Israeli Embassy in Kiev. The award was presented posthumously to honour Mr. and Mrs. Mikhail Kukurudza and Mr. Mikola and Mrs. Julia Krawczuk who saved my grandmother and her family during their period of hiding underground during the war, and was attended by nine of their children and grandchildren. Yaroslava Subota and her sister, Irina Sokol, the daughters of Mikola and

Julia Krawczuk, traveled to Kiev for the ceremony. They were accompanied by Viktor and Tatiana Subota (son and daughter-in-law of Yaroslava), Liudmila Subota (daughter-in-law of Yaroslava) and Christina Majewska (granddaughter of Irina). Maria Mysko (granddaughter of Mikhail Kukurudza) and her brother were also able to attend.

Mina shared her life story in this book so that our family history could be remembered by future generations. Since her death in October 2004, four great-grandchildren have been born, our two children Hannah and James, born in 2007 and 2009, as well as my sister Anne and her husband Carlos' daughter Lara, and my brother Mark and his wife Maria's daughter Leila, also born in 2009. I am sure she would have been thrilled by the "triple baby naming ceremony" that took place at the Temple Emanuel synagogue in Montreal in January 2010, for all three babies born in the same year.

This book follows in the footsteps of a translated version of Mina's Story in the Finnish language published by Mina's grandson Mark and his wife Maria Lehtinen in 2008. We hope one day to have a German translation completed as well.

As a practicing psychiatrist myself now, like Mina, I am even more impressed by her courage and hard work as described in the book. I remember reading the original draft of the manuscript when I was still a student, handwritten on pink sheets of paper, and how determined she was to see it published one day.

My husband Michael spent a lot of time with Mina in her last years. She passed on her traditional recipes and holiday specialties, and supervised Michael in the kitchen making gefilte fish and matzah balls.

We like to think that our two families bonded over a shared recipe for plum cake. He continues to keep her memory alive at our table during the Jewish holidays.

THOUGHTS FROM MICHAEL

I wish to begin by sharing the emotions I felt minutes before landing in Lviv, Ukraine in May 2006. It was my first trip to Ukraine, and was made possible by my wife Lisa who planned a family trip for my father-in-law, Dr. Frederick Andermann and mother-in-law, Dr. Eva (Deutsch) Andermann to Czernowitz (now Chernivtsi). The trip was organized as a birthday gift for my father-in-law who was born in Czernowitz in 1930. My father, John (Iwan) Prokaziuk who was born in Chernycia, near Brody, in the Lviv Oblast region of Ukraine in 1927 was to be part of this trip, but unfortunately health problems prevented him from joining us. Though he stayed back in Canada, I was able to share my stories and photos with him when I returned.

I am a first generation Ukrainian-Canadian. My parents emigrated to Canada after the Second World War. Both were slave laborers in Nazi Germany during the war, my father taken away at the age of 15 and my mother, Maria (Ororej) Prokaziuk, at the age of 13. They left behind their parents, brothers, sisters, aunts, uncles and the world they knew. It would be 37 years until they would see their families again. When they returned to Ukraine in 1979, it was a trip that my parents were too nervous to take me on, as

they feared that they could both be repatriated by the Soviets. They were both fortunate to see their parents for one last time. My father's eldest sister Stephanie (whom my daughter Hannah was named after) passed away a few months before their trip; they had not seen each other since 1942.

I grew up in Verdun, Quebec, a working class suburb in Montreal. Ukraine was the distant country where my parents were born and where our Christmas and Easter traditions came from. For me, there was no emotional connection to the land from which my parents came. It was the 'old country'.

That all changed on my short flight from Vienna to Lviv in May 2006. As we approached the tiny airport in Lviv, I felt as if a magnet had grabbed my insides and was pulling me towards the ground. I was approaching the land of my parents, grandparents, and ancestors.

My wife Lisa sat quietly next to me as the tears began to run down my cheeks. The stories that my parents shared with my brothers, Daniel, Maurice, Roman and myself growing up raced through my head as I looked through the tiny airplane window watching the green wheat fields below me become larger and larger. I was home.

During those two weeks in Ukraine, I was fortunate to spend time with my father's brother, Hryhorij Prokaziuk, and sister, Emilia (Prokaziuk) Zimerman, and met numerous cousins and their families. It was very emotional for me to visit my paternal grandparents' grave and see the house that my grandfather built and where my father was born. Though this was my first trip to Ukraine, it felt as if I had never left. I have to thank my wife Lisa for giving me the opportunity of going back home to Ukraine.

The other part of the trip was connecting with my wife's side of the family and visiting their places of birth. Lisa and I grew up relatively close to each other in Montreal, but we discovered that we are even closer when we were in Ukraine. The relationship between Jews and Ukrainians may not have been favourable during much of our history, but I hope that in my small way I was able to heal some of those wounds. This is especially important for our two families who witnessed humanity at its worst.

Lisa's grandmother wrote Mina's Story for her grandchildren. I wish to dedicate my effort in the Ukrainian translation of this book to my children Hannah and James, nieces Lara and Leila, and to all the future generations to follow. They would not be here without Mina's struggle to survive and her will to live. During the Jewish holidays when I'm preparing the meals I can still hear Mina in my head giving me cooking instructions. She always said, "You are making the gefilte fish patties too big. Make them smaller!"

Thank you Babi for writing this book and I promise to make the gefilte fish patties smaller.

Lisa Andermann and Michael Prokaziuk
Toronto, Canada
October 2010

FURTHER RESOURCES:

A short video clip of the Yad Vashem ceremony in Kiev in October 2009 honouring the Krawczuk and Kukurudza families, which was also attended by the wife of the Ukrainian president Kateryna Yushchenko, can be seen at:

http://stb.ua/e107_plugins/videotv/videoview.php?view.15401

Other news stories about the event can be found at:

In Ukrainian:

http://www.ugcc.org.ua/news_single.0.html?tx_ttnews%5Btt_news%5D=1639

http://www.president.gov.ua/news/15220.html

http://jn.com.ua/events/katya_210.html

In English:

http://www.cjnews.com/index2.php?option=com_content&task=view&id=18306&pop=1&page=0

Czernowitz Discussion Group Website
http://czernowitz.ehpes.com/

ЗМІСТ

З питань замовлення та придбання
літератури звертатися за адресою:

ВИДАВНИЦТВО ДУХ І ЛІТЕРА
Національний університет Києво-Могилянська академія

вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38(044) 425-60-20

E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);

franc@roller.ukma.kiev.ua (видавництво)

Надаємо послуги: «Книга — поштою»